

Ömür Urası

Sabir Əhmədli

Kamil kişinin rəhmətə getmiş dostu, rayon qəzetinin redaktorunun oğlu, çox çalışdı, maşını çiləkəndən çıxara bilmədi.

Haramı hələ belə lov görməmişdi. Mal-qara, xırda, iribaş heyvan sürü-sürü sürülür, baş götürüb gedirdi. Maşın maşına dirənmişdi. İtlər boğazındakı zənciri torpağın üstüylə sürüyür, toz qovzayaraq şütüyürdü. Yiyələri yığışib, köklü-köməcli evdən çıxanda, köpəklər zəncirləri qoparıb düşmüşdülər bunların ardınca.

Arvad-uşağın üz-gözündən zəhər damır, kişilər hirs-hikkədən çatlayırdılar.

Bir ara maşınla daha bircə addım da getmək olmadı. Kişi, Kamilin oturacaqda yanına qoyduğu fotoaparatu götürdü. "Jiquli"nin pəncərəsindən qarşılaşdıqları mənzərəni çəkmək istədi. Ötüb keçən maşınlardakı kişilər "Jiquli"dəki adamın niyyətini anlayıb acıqlandılar: "Çəkmə!" Qadınlar, qızlar da şəkillərinin çəkilməyinə yol vermədilər.

Kamil kişini daşındırdı: "İstəmirlər, çəkmə! Bir xata çıxararlar." Vurardılar maşını da, onların bu günündə şəklini basmaq istəyən kişini də. Gözlərinə heç nə görünmürdü.

Radiatorunda su qaynayan "Jiquli" daha irəliləyə bilmir, bir saata bir kilometrədən artıq getmirdi.

Kişi Kamilə dedi:

— Gedə bilməyəcəyik. Dönək Beyləqana. İcra Həkimliyyətinə baş çəkək. Hər halda onlar bilirlər, bu nə hay-həşirdir.

Kamil razılaşdı, maşını geri döndərüb sürdü Beyləqana.

Beyləqan İcra Həkimliyyətinin həndəvərində, artırmada xeyli adam toplanmışdı. Beyləqan İcra başçısı cavan adamdı. Kişini tanıdı, artırmadaca onlara söylədi:

—Ermənilər dünən Cəbrayla giriblər. Rayon mərkəzini tutub, ordan enişə, Arazbasara irəliləməkdədirlər. Yuxarı getməyin! Əhmədbəyli, Dördyolayrıcını vururlar. Orada bir yük maşını top mərmisiylə dağıdıblar. Dörd adam ölüb.

Onlara dörd-beş kişi yanaşdı. Yerlilər, Cəbrayılın Şahvəlli kəndindəndilər. Kişidən rica etdilər: Beyləqanın icra başçısından xahiş etsin, onlara iki yük maşını versin. Orada, kənddə xeyli taxıl qalıb. Gedib onu götürsünlər.

Kişi onların ricasını icra başçısına çatdırdı... Sonra, üstdən xeyli keçmiş, Bakıda eşitdi ki, Beyləqanın icra başçısı kişinin sözünü yerə salmayıb, şahvəllilərə iki maşın verib. Onlar gediblər kəndə. Giriblər anbara. Maşınları taxilla yükləməyə başlayıblar. Demə ermənilərin əlində imiş, yağılar güdürmüşlər. Hamısını maşınli-taxıllı girov götürüblər.

Beləliklə, 93-cü il avqustun 22-dən 23-nə keçən gün erməni silahlı qüvvələri Cəbrayılı tutmuşdular.

Ağdam, Füzuli-Qarabulaq, Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarını da işğal etmişdilər. Ağlasığmaz qəziyyə idi.

ATƏT-in hər yığıncağından, hər sammitdən sonra gözləyirdilər: ermənilər Dağlıq Qarabağdan əlavə tutduqları yeddi rayonu qaytaracaqlar. Ölkə başçıları, prezident, qəzetlər, televiziya yeddi il ev-eşiyindən, yurd-yuvasından qaçaq düşüb, didərginliklə ömür çürüdən insanları inandırmağa çalışırdılar: "İşğal edilmiş rayonlarımız yaxın vaxtda azad ediləcək. Biz torpaqlarımızı müharibəsiz, sülh yolu ilə qaytaracağıq!" Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcərin Dağlıq Qarabağa qatılacağı yoxdur. Ermənilərin zəbt etdikləri həmin rayonlar ərazi, əhaliyə Dağlıq Qarabağdan böyükdü. Rusiyanın hərbi köməyi və fitvası sayasına ermənilər Azərbaycan torpaqlarını basıb, Arazbara çıxmışdılar. Ruslara da elə bu lazımdı. Erməni bəhanəsiylə onlar SSRİ vaxtı, ondan qabaqsa Çar vaxtı Rusiyanın sərhəddi olmuş İranla araya yenedən yiyələnmişdilər...

Kişi Cəbrayılın işğal edildiyi günü belə xatırlayırdı. Zaman keçdikcə gün, ay, hətta il unudulur, beyində bircə o ilişib qalırdı: onun doğulub, boya-başa çatdığı yurd ermənilərin əlindədir. Bu, nağıl, uydurma deyil, acı həqiqət, gerçəkdir.

Kişi qaçqın sayılmasa da, onun doğma yurdda axıramacal tikib, başa gətirdiyi evi düşmən caynağına keçmişdi.

Onun erməni işğalından bir qədər əzəl tikdiyi alt-üst, ikimərtəbə ev başa gəlməkdə, tamamlanmaq üzrə olanda, ermənilərin top-raket atəşləri başlamış, qrad, stingerlə şəhərciyi vurmuş, evləri dağıtmışdır. Yaxşı deyiblər: "Sən saydığını say. Gör, fələk nə sayır."

O, Bakıdan köçüb, doğma yurdda yaşamağa hazırlaşdığı ayaqda, onun yerliləri tərənib, gəlib tökülmüşdülər Bakıya, Abşerona, indiyədək tanıyıb bilmədikləri məskənlərə.

Tarix boyu ermənilər heç zaman Azərbaycanın bunca torpağına yiyələnmə bilməmişdilər. On səkkiz-iyirminci illərdə erməni-daşnaklar Azərbaycanın kənd-şəhərlərinə girib, olmazın əməllər, vəhşilik-yırtıcılıq törətmişdilər. Lakin bizimkilər tezliklə onları qovub çıxarmışdılar torpağımızdan.

Bu dəfə yox. Bu dəfə budur, yeddi ildir ermənilər tutublar Azərbaycanın iyirmi faiz torpağını-ərazisini. Oturublar Qarabağda. Orada istədiklərini edirlər. Başçılarımız vəd verməkdən usanmırlar: “Bu gün-sabah torpaqlarımızı azad edəcəyik. Qaçqın düşmüş el-oba öz yurduna qayıdacaqdır.” Ermənilərsə bildirirdilər: “Qarabağ bizim qədim torpağımız, mədəniyyət məskənimizdir. Oranı qanımızla azad etmişik. Qaytara bilərsiniz, buyurun, gəlin!”

Onlar torpaqlarımızı tutmaqdan üstəlik bizə yandıq verir, meydan oxuyurlar. O erməni ki, indiyədək biz onu yazıq, əfəl, aciz sanmışıq, qorxaq bilməmişik.

Dünya ermənilərin mənafeyini güdür, bütün xaçpərəst aləmi, Avropa, Amerikada sakinləşmiş erməni diasporu onlara yardım edir, havadarlıq göstərirdi. Bizimkilərsə iqtidar-müxalifət cəbhəsinə bölünüb, bir-biriylə çəkişir, öcəşir, bitib-tükənməz didişmədən qurtarıb, Qarabağın azadlığından ötrü iş görə bilmirdilər.

Yeddi il keçmişdi. Günə çevir bu yeddi ili, gör neçə gecə-gündüz eləyir. Onun hər anı ürək ağrısı, ah-ufra doluydu. Adını bilmədikləri yerlərə, yad oba-oymaqlara sığınmışdılar. Bakı qaçqınlar şəhərinə çevrilmiş, paytaxtın ovqatı, görünüşü büsbütün dəyişmişdi. Bir yandan yeni burjuyların imarətləri, qəsrlər ucalır, şirkətlər, firmalar, xarici, əcnəbi ofislər yerləşir, məhlə içi, köhnə dalanların arasından, tinlərdən yeni malikanələr baş qaldırır, on səkkiz, iyirmi qat binalar ucalır, başqa yandan, Yasamalda, Xutorda, Alatavada, Badamdarda taxta, kardon sığınacaqlar, it damına bənzər daxmalar, dəmir evciklər, bakılıların quşxanasına oxşar yuvacıqlar, hinlər quraşdırılırdı. Qaçqınlar oturaqlaşır, doğma ev-eşiyə qayıtmaq istəyi silinsəyir, soyuyurdu. “Qaçqın” sözü daha ötəri yox, yurdsuz, didərgin insanların tale-qisməti təki səslənirdi.

Saatlı, Qalaqayın, Biləsuvar, Bərdə, Ağcabədi həndəvərində yüzlərlə qaçqın çadırı qurulmuş, daha heç zaman səfərə çıxmıyacaq qaçqın vaqonları saxlanmışdı.

Çadırlar tərəkəmə ellərinin qədim yaylaqlarda qurulan alaçıqları, dəyələri andırırdı. Fəqət dinc, asudə yaşayış timsalı olan alaçıqlar hara, üzündən acliq, yoxsulluq yağan cındır çadırlar hara? Bin-bərəkət yuvası, qaymaq dadan alaçıqların yavanlığı, ağartısıyla ellər dolanırdı. Cındırından cin ürəkən çadırlarda bir qarın çörəyə möhtac yazıqlar inləyirdi. Yayda dəmir vaqonların içərisi od tutub yanır, uşaq-böyük qovrulurdu. Bir vaxt polad yollarda şığıyan vaqonların altına, kölgəyə sürünürdü arvad-uşaq. Çölün yağışı-qarı təpələrinə döyür, qışın şaxta-boranı ürəklərini dondururdu. Ölənlər, ölmüş, canı qurtarmışdı, qalansa neçə yol ölənlərdirilmişdi. Dilənçi kökünə düşmüşdülər. Qapıları

tıqqıldadır, tanınmamaqdan ötrü üz-gözlərini bürüyür, özgə səs çıxarırdılar: “Bacı! Əhd eləmişəm. Yeddi qarıya düşüb pay istəyəcəyəm. Vallah, dilənçi deyiləm!”

Qaçqınlıqda doğulmuş körpələrin yeddi yaş başa gəlirdi. Bu colma-cocuq sığındıqları universitet yataqxanalarının yaxınlığında, ilahiyyat fakültəsinin təkminarəli məscidinin həyatında oynayırdı. Beşmərtəbə tələbə yataqxanaları, onların arasından qalxan, ayaqdan başa xırda alver köşkləri quraşdırılmış daş pilləkən, hər birinə on-on beş baş ailənin yerləşdiyi otaqçalar, mənzilə çevrilmiş tualet-ayaqyolular olmuşdu onların məskəni.

Təsəlli o idi ki, “Torpağımız sülh yolu ilə azad ediləcək. Ölüm-itim olmayacaq, şəhərlərimiz topa tutulmayacaq, kəndlər yandırılmayacaqdı.” Qapılara əsgər meyidləri gəlməyəcək, qızlar nişanlısız, gəlinlər ərsiz qalmayacaqdı.

Bu, yaxşı deyildimi? Buna görə hər əzaba dözmək olardı. Yoxsa... “Qan su yerinə axar, başları çəkdiyindən artıq müsibət çəkər, yenidən ölüm-fəlakətlə üzləşərdilər...”

...Geriyə köç hələ başlamamışdı. Prezident, milləti dönə-dönə inandırmağa çalışırdı: qaçqın-köçkünlərin geri — yurdlarına qayıtması, onların yurddan qaçqın düşməyindən qat-qat ağır başa gələcək. İşğaldan azad edilmiş yerləri təhlükədən qurtarmaq, təmizləmək, dinc yaşayışdan ötrü lazımı şərait yaratmaq böyük vəsait istəyir...

Köçən yurdun qədrini düşən yurdda bilərlər. Əzab-əziyyət, çəkdikləri zillət onda canlarından çıxacaq, yox olacaqdı — doğma yurda, doğma torpağa qayıtsınlar.

Yurda hamıdan qabaq, birinci can atan bu kişi oldu. Doğrudur, onu qaçqın-köçkün saymaq olmazdı. Amma onun bircə günsə yaşamadığı evi də işğal edilmişdi.

Onların rayonuna, Arazbara qatar işləməyə başlamışdı. Bütün o torpaqlar, Ziyaratdan Araza, dəmir yol dayanacaqları — Mahmudlu, Soltanlı, Xudafərin, Qumlax Mığrıyacan, hamısı dular. Azadlıq, müstəqillik qazanmış Azərbaycan sinirlərinin bu parçasında, İranla Azərbaycan ermənilərin işğalı altındaydı. Rus-erməni hərbi birləşmələri Arazboyunu tutmuşcan arasında bizim öz əsgərlərimiz deyil, işğalçı erməni yaraqlıları, rus dövlətinin hərbiçiləri dayanırdılar. Azərbaycanın-türklə yox, xaçpərəst rusla, eməniylə sərhəd olmağı İranın ürəyindəndi.

Kişi yeddi il qabaq, yurdu tərk edən eli, yollarda törənmiş tıxacı, sıxlığı, qaçqın həşirini gözü qabağına gətirib, güman etdi ki, əhali geri, yurda qayıdarkən, qaçqındakından artıq bir köç törənəcəkdə.

Nə qədər qırılsa, ölsə də, doğulan öləndən çox olmuşdu. Qaçqınkən, o dünyaya köçəndən artıq əkmış, törənmişlər. İndi bütün bu qaçqın millət geri dönməkdəyəkən, yollardan keçib getmək, əlbət ki, çətin olacaqdı. Odur ki, kişi işğaldan qurtulmuş rayona qatar işlədiyini öyrənib, qət etdi: düşmənin tərk etdiyi doğma yurda qatarla yollansın...

Qaçqın düşmüş kütlə olan-olmazını satıb, toplayıb Bakıda, Sumqayıtda, ölkənin başqa-başqa əyalətlərində mənzil, ev almış, yurd salmışdılar. Bəs indi, əsl yurda qayıdarkən, isnişdikləri təzə yurdlar, evlər, mənzillər necə olacaqdı? Qoyub qaçdıqları dədə-baba yurdlarının itkisi qabağında yeni sığınacaqlar umud yeri, təsəlli olmuşdu onlara. Yerli əhali illərlə Bakıda, Sumqayıtda ev növbəsinə dayanıb, kooperativ mənzil tikintisini gözləyirdi: tikinti başa gəlsin, onlar mənzilsizlikdən qurtulub, rahat bir yaşayışa qovuşsunlar. Onların bu umudunu qaçqınlar büsbütün puç etmiş, zorla soxulmuşdular yarımçıq binalara, mənzillərə.

Bəs o çətinliklə, çırpışma ilə ki, həmin mənzilləri tutmuşdular, oranı necə buraxıb getsinlər? Bəlkə, yaman gündə onlara sığınacaq olmuş yurdu versinlər onun əsl sahiblərinə, minnətdarlıqla tərk etsinlər özgə mənzillərini?

Kişini yandırıb yaxan odu ki, bunca qaçqının bircəsi bir böyüyün, nazirin, rəisin, prezident aparatından, Nazirlər sovetindən bircə imkanlı-imtiyazlı kəsin evinə yaxın düşməmiş, oranı tutmamışdılar. Fəhlə fəhləyə, yoxsul yoxsula qənim çıxmış, bir-birinin haqqına yiyələnmişdilər. Yurdu işğal edilmiş qaçqın, evsizlikdən əzab çəkən - tavanasız yoxsulun göz tikdiyi mənzil zəbt edilmişdi.

—“Kişisən, sənin kəndini, şəhərini düşməyə satmış qeyrətsiz yekələrin, başçıların evinə gir! Tut rüşvətخور quldurların, müftəxor rəislərin haramla ucalmış malikanələrini, imarətlərini. Onların birinə beş, on qaçqın ailəsi yerləşərdi. Özü də sizinçün halaldan-halal sayırdı. Eləcə sizin kimilərin sayasına, onların qanı-canı bahasına tikilmiş, alınmışdı o qəsrlər.

Yox, nazir, rəis, məmur, sahibkar yurduna yaxın düşə bilməmişdilər. Şəhərdəki malikanələr bir yana, varlıların bağ-evinə girsə, oranı tutsa idilər, dəlmə-deşik çadırlara, uçuq daxmalara, od tutub yanan dəmir vaqonlara ehtiyac qalmazdı.

Evini, kənd-kəsəyini atıb qaçanların gücü özləri kimi yoxsula, arxasına çatmışdı.

Torpaq yeddi il erməni xainlərin ixtiyarında qalmışdı. Allah bilir hər arşında, hər addımda mina basdırılıb, kəhrizləri, bulaqları zəhərləyiblər. Onların yaşanmaz kökə saldığı, xarəbaya çevirdiyi yurdlarımız qoy təmizlənsin, xata-baladan qurtulsun. Bizim yaşamağımıza zəmin dursun hökumətimiz, onda yığışlıb qayıdaraq yerimizə-yurdumuza. Yoxsa, bunca zillətdən sonra niyə özümüzü dirigözlü ölümün qucağına atmaq? Ölümdən qurtarıb, yenidən gedək ölümün cənginə?

Beləliklə, şəhərlərdə, Bakıda tutduqları mənzilləri öz adlarına, arvad-uşağa yazdırıb, qanunla sənədləşdirib, sonra gedəcək, köçəcəkdilər. Başına gələn başmaqçı olar. Qaçqınlıqda tutduqları mənzillər də olacaqdı qazanc, yeddi illik yurdsuzluğun əvəzi.

Kişi əhd etmişdi: “Torpaqlarımız alınsın, Qarabağ işğaldan qurtulsun, geri dönənlərin birincisi mən olacam. Biryolluq gedəcəm. Bir də Bakıya qayıtmayacam. Həyatımın sonu, ömür urası yenidən tikdirdiyim, bircə günsə yaşamadığım evdə başa gələcək.”

Bakı dəmir yol vağzalını, qatar ayağı tünlük olmadı. Yeri sonuncu vaqonda idi. Yanaşdı yamyaşıl vaqona. Bu vaqon ona tanış, mərhəm göründü. Vaqon bələdçiləri — səkidə, vaqon pilləsinin önündə dayanmış bir cüt, iki oğlan da kişiyə tanış göründü. Səliqə səhmanlı üst-başları təmiz uşaqlardı. Dərhal kişiyə mehribanlıq göstərdilər. Biri dilləndi:

—Müəllim! Düz yeddi il qabaq sizi həmin bu vaqonda öz yerimizə aparmışıq.

Müəllimin yadına düşdü: Dəmir yol idarəsi onların rayonuna bir vaqon bağışlamışdı. Həmin vaqonla onların rayonundan olan səmişinlər gedirdi, onlara bilet satırdılar. Qulluq edən, bələdçiyə bu bir cüt ağbəniz, səliqə-səhmanlı oğlandı. Özləri də rayonun Horovlu kəndindəndilər. Kişi bir-birinə bənzəyən oğlanları seçilən ləhcəsindən tanıdı. Külli Qarabağın bütün başqa yerlərindən Arazbarın bir neçə kəndi, horovlular da “c”ləri “j”ləşdirmir, “gedəjəm” yox, “gedəcəm”, “bajı” yox, “bacı” söyləyirdilər. Düz bu olduğu halda, gülüş doğururdu.

“J”ləşmə kişinin yadına daha iki əhvalatı salırdı.

Universiteti yenidən bitirib, gəlib doğma yurdda, doğma məktəbdə müəllimliyə başlamışdı. Dərs saati azdı, üstəlik ona “təربiyəçilik” işi də vermişdilər—“yarım stavka.” Təربiyəçilik də olsun axşamlar internata baş çəkmək. Müəllim axşamlar, məktəbin yaxınlığında uşaq bağçasının iki otağında yerləşmiş internata gəlirdi. İnternatda başlıca olaraq, kənddən gələn uşaqlar yaşayırdılar. Müəllim baxırdı dərstdən sonrakı saatları uşaqlar necə keçirirlər.

Bir kərə, müəllim bir oğlanı aradı, yataqxanada görmədi. Növbətçi bildirdi “Müəllim! O, ucuna gedib.” Uşaqları gülmək tutdu. Başqa birisi başa saldı: Demə növbətçi bildirmiş ki, müəllimin görmək istədiyi şagird “ujin”ə — şam yeməyinə gedib. Yemək—öynələrin adı bir qayda olaraq internatda rusca bildirilirdi: “Zavtrak,” “Obed,” “Ujin.” İntəhası növbətçi horovlu olduğundan “j”ni cılaşdırmışdı.

Bir də...uşaq birinci sinfə gətirmiş. Hərfləri yenidən öyrənirmişlər. Bir gün də dərstdən evə dönəndə, anası balacadan soruşur: “Oğlum, bu gün hansı hərfi öyrəndiniz?” Uşaq anasına deyir: “Ana! Vallah adı yadımda qalmadı. Amma bir hərfdi, adamın dalını dağıdırdı!” Valideynlər anlamışdı: Müəllim həmin gün onların uşağına “j” hərfini öyrədibmiş.

“J” hərfinin tank, zirehli maşın qabağını saxlayan “dəmir kol”a da bənzəri vardı.

“J”ları “c”laşdıran Horovlunun şipşirin qaraşırə üzümü olurdu. Gərlərə dırmanmış tənəklərdən iri-iri salxımlar sallanırdı. Horovlular bu salxımları xıncımlayıb sıxır, mələs çaxır çəkirdilər. İki çapma stəkan iç, döndərsin səni şir-nərə.

Bu kəndin, doğrudan da nə kimi bir kişisi vardı. Uca, qollu-qamətli. Başını dibdən ülgüclə qırxdırar, sifət, kəllə olardı qıp-qırmızı, laliğ. Hambal deməyə dil varmır. İricə bir yük maşınının götürdüyüncə yük götürürdü. Onda minik, maşın azdı. Bakıdan, başqa yerlərdən gələnələr, gəlib elə ki, rayonun dəmir yol dayanacağında qatardan düşdülər, qalırdılar buradan o yana, necə, nə ilə gedəcəklərin qayğısına. Qatar dayanacağından aralı, dağavar kəndlərinin adamları daha artıq çətinlikə üzləşirdilər. Ən çox da ermənilər. Yay gircək, istilər düşcək ermənilərin Qarabağa köçü başlayırdı. Bakıdan, başqa isti yerlərdən gəlirdilər qonşu Hadrutun kəndlərinə. Dağlar başında, səpsərin yaylaqlarda bumbuz bulaqlı, səfalı məskənlərdə dincəlir, istidən-bürküdən qurtulurdular. Tağ, Tuğ, Banazur, Hərəkül, Dolannar, Daşbaşı, Mülkədərə — Bakıdan yüklənib gələn ermənilər Cəbrayilla Hadrut arası bu kəndlərə üz tuturdular. Qatarla Mahmudluda düşəndən sonra həməni kəndlərə çatmaq yekəcə bir zavala, əndişəyə çevrilirdi. Bununla belə, Bakıda qalmır, barlı-barxanalı gəlirdilər Qarabağın dağ məskənlərinə. Elə ki, vaqondan düşdülər, yüklərini dayanacağıın səkisində bir yerə tolayıb, gözləyirdilər. Kim yanaşacaq, hansı minik onları aparacaq, çatdıracaq gəldikləri dağ kəndlərinə? Müşgüldü.

Elə bu ayaqda Horovlu nəri çıxardı meydana. Başlayırdı erməni yükü ilə şəllənməyə. Çamadanları, iri bağlamaları üst-üstə belinə bağlayıb, üz tuturdu Mahmudlu yoxuşuna. O, Mahmudlu stansiyasından Cəbrayilla on altı kilometr dağavar yolu uğurla başa vururdu. Bununla yol bitmirdi. Cəbrayıldan da harsını çatdırmalıydı dağ başındakı düşərgəyə, erməni kəndinə. Ora, erməni kəndi də yoxuşdan yoxuş. Sürücülərin çoxu oraya getmir, maşının dik yoxuşu dırmanacağına bel bağlamırdı.

Horovlu nəri gedirdi. Yoxuşun ən sərt yerində düşünürdü: “Niyə ermənilər həmişə dağların təpəsinə, yüksəyə can atır, oralarda yurd salır, məskən tuturlar? Yoxsa onlar bizim — türkən qorxusundan oralarda bənd almayıb, əlçatmazlara dırmanıblar?”

Bütün yolu yük yiyəsi onun ardınca yortur, çalışırdı geri qalmasın. Elə olurdu yük yiyəsi-harsın daha gedə bilmir, yorulub, əldən düşürdü. Onda Horovlu nəri onunla yenidən danışır, yollaşır, harsını da götürürdü yükün üstünə, belinə. Bu görünüşdə də Horovlu çatırdı mərkəzə. Çamadan, bağlama, onun üstə yekə bir erməni övrət minib kişinin belinə, qıçlarını aşırıb, sallayıb kişinin boynundan aşağı. Hələ buradan da Zamzura, Banazura aparmalıydı o, onun yükünü.

Erməni kəndində gətirdiyi qonağın sayasına onu xoş qarşılayır, yedirib içirirdilər. Dollannarın tut arağı, erməni şorabası. Qayıdıb rayon mərkəzinə gəldikdən sonra Dollannarda içdiyinin üstündən iki stəkan Horovlu çaxırını vurur, dönürdü doğrudan-doğruya bir qızmış nəre.

O da heç vaxt “j” demir, onun da ləhcəsində “j”lar “c”laşır: “Aparacam!,” “Çatdıracam!”

Həmin səfərlərin birində, Mahmudludan yenə bir axçını yükü ilə götürüb, tərپənmişdi baş yuxarı. Fuğanlı dikində kişi anladı ürəyi sözə baxmır. Axçını belindən düşürüb, yükü yerə salıb, süründü çinar altındaki bulağın gözünə. Çatar-çatmaz ürək dayandı.

Bununla da Horovlu nərinin “c”laşmış səfərlərinə son qoyuldu.

Qatar tərپəndi. Bakı həndəvərini dolandı. Bələdçi qardaşlar yatacaq - ağı paylamağa başladılar. Tərtəmiz, ütülü balış üzləri, sovruqlar. Bəlkə, qaçqınlara yardımdan verilmişdi.

Heybət dərəsindən çıxıb, Ələtə doğru irəliləməkdə idilər. Dəmir yol boyunca, onunla qoşa uzanan avtomobil yollarında minik, tərپəniş seyrəkdi. Kişi toxtadı. Qalaqayın, Saatlı, ondan oyana Beyləqana da yollar belə olacaqdı, hələ qaçqın el qalxmamış, xıl dəbərməmişdi: “Naxır geri dönəndə, axsaq qabağa düşər.”

Bizimkilər 93-ün axırı, 94-ün başlanğıcında Qarabulaq-Füzuli mahalının bir neçə kəndini döyüşlə erməni işğalından azad edə bilmişdilər. Arazbar obaları, Horadiz, Bəhmənli, Şükürbəyli düşməndən alınmışdı. Kişi həmin yerlərə yollanmış, kəndlərimizin nə kökə salındığını görmüşdü. Ermənilər oba-oymaqları başdan-başa yandırmış, evləri uçurub dağıtmışdılar.

Bəhmənli alınandan üç gün keçmiş oraya bir neçə cavan gəlmişdi, bir “Moskviç” maşınında. Yerliydilər. Onları, azad edilsə də, işğal, döyüş zolağına girdiklərindən tutub gətirmişdilər alay qərgahına. Demə, igidlər kəndlərinin düşməndən azad edildiyini bilib, gəlibmişlər qələbəni “qeyd etsinlər”, doğma yurdda yeyib-içsinlər.

Kişi həmin yurd sevərlərlə görüşdü, onlara dedi: “Gərək indi yox, kəndinizi düşməndən azad edən döyüşçülərin ilk cərgəsində buraya, doğma yurda girəydiniz. Doğma yurdun azadlığı uğrunda vuruşmaq əvəzinə, gəlmisiniz kef çəkməyə!?”

Kişinin rayonu bütünlüklə işğal edilmiş, istər dağavarda, istər Arazbarda bircə oba özümüzdə qalmamışdı. Lələ tərپəsindən o yana, Mehdili, Mərcanlı, Soltanlı, Xudafərin, Qumlağ... Mığrıyacan ermənilər ələ keçirmiş, Dağlıq Qarabağı aşağı, Arazbardan da Ermənistanla birləşdirmişdilər... Həmin ərazini ermənilər qayıtarmışdılar Azərbaycana. Qatar yenidən Mincivanadək işləyirdi.

Qaçqın vaxtı Arazın o tayı, İrana keçə bilənlər oradan bu yana baxıb, ermənilərin bu tay kəndlərdə nələr törətdiyini görə bilmişdilər. Bütün Arazbar obalarını yandırmış, viranəyə çevirmiş, abadlıq məhv edilmişdi. Bir də, bizim kəşfiyyatçılar gizli yollarla işğal altında olan rayona keçə bilmiş, bir çox yerləri lentə çəkmişdilər. Əksər binalar, evlər dağıdılmış, sökülmüşdü rayon mərkəzində. Ermənilər tutduqları məsgənlərdə yaşamaq niyyətində deyildilər, yoxsa yandırmaz, dağıtmazdılar...

Müharibə başlanmazdan bizimkilər iranlı qardaşlarla görüşür, get-gəl olurdu. Yüz illər boyu kəsilməmiş ara açılmışdı.

İranlılar gəlir, qonaq olur, bu tayda olan evləri görüb köks ötürüb deyirmişlər: “Niyə tanrınıza təpik atırsınız?! Sizin tikdiyiniz evlər bizim ağalarınızdan qat-qat dəyərlidir, gözəldir!”

Evlərin əksəri dağılmışdı. Bir qismini də həmincə iranlı qardaşlarımız bu taya keçib, düşmənilə sövdələşib söküb aparmışdılar.

İşğal edilmiş yurdlar əhalisizdi, olan yalnız hərbcilər, yaraqlılardı. Harada idi ermənidə onca əhali, gətirib buralara da çıxsınlar, yaşasınlar Azərbaycanda. Görünür, ermənilər tutduqları Azərbaycan kənd-şəhərlərini axıracan saxlaya biləcəklərinə inanmırdılar. Onlar köçüb getmiş Qarabağ ermənilərini bu yerlərdə sakinləşdirə bilməmişdilər, gəl-gör, başqa erməni ola. Əksərən ermənilərin yaşadığı Dağlıq Qarabağ kəndləri əhalisiz qalmışdı. Arada gəlir, baş çəkir, əkib biçir, yığıb-yığışdırıb gedir, qalmırdılar.

Kişi düşünmüşdü: Əzəlcə özü getsin, baxsın. Azad edilmiş yurdda yaşamaq olarmı? Elə ki, qalmaqdan ötrü şərait düzəldi, onda qayıdıb uşaqları-nəvələri də götürüb gələcəkdi. Gəlsinlər, babalarının tikdiyi yurdda gen-bol yaşayıb dincəlsinlər. Könülləri tutsa, onlar da biryolluq qalsınlar. Hər şey təbii, canlı, saf. “Yoxsa — kişinin körpələrə ürəyi yanardı-bunların bildiyi, gördüyü büsbütün süni, qondarma, televiziya şüşəsinin göstərdiyidir. Anlayışları büsbütün bayağı, dayazdır.”

Kişinin çox da geniş olmayan, yığcam həyəti vardı. Qarellə, yemşan, həmərsün, üç cövüz, dağdağan. Bir parça torpaqla bu ağaclar da düşmüşdü ona. Kişi başlayacaqdı əkib-becərməyə, torpaqda çalışmağa.

Onun dostu Əli müəllim yaxşı bağ-bağça salır, ağac becərir, şitil əmələ gətirirdi.

Məktəbdən yuxarı, çaylaq başında bir tala yer vardı. Orada nəinki bağ salmağa, bircə ağac göyərtməyə də kimsə girişməmişdi.

Dostu orada bir iş başlamışdı, çaylaq başını dördərmişdi əməllicə bir istirahət guşəsinə, şəhərsayağı parka...

O gəlib müəllimin yenidən tikilməyə başlayan yurduna baş çəkdi. Baxışları həyəti dolandı. Yabanı bitkilərə göz dikdi. Kişiyə dedi: “Bura mənim xoşuma gəlmir. Burada əməlli bir bağça salmaq olar. Siz Bakıya gedəndə həyətin birini verərsiniz mənə. Mən burada iş görəcəm.”

Kişi dostunun niyyətini anlayıb ondan rica etdi: “Sənə açar veririk. İstədiyən qaydada bura əl gəzdirərsən. Amma yabanı ağaclara, çöl bitkilərinə toxunma!”.

Kişinin yabanı ağacdan xoşu gəlirdi.

Bir gün kişi rayon prokuroru ilə onun maşınında gedirdi cəbhə xəttinə, Sirik səmtə. Baxdı ki, məktəbdən bir qədər yuxarıda, Şəhvələdlidən bəri — enişə, rayon mərkəzinin başına yaxın yerdə bir darvaza ucalıb. Bu darvaza burada olmamalıydı. Kim qondarmışdı onu? Maşını saxlayıb, düşüb baxdılar. İri alaqaqı, dəmir darvazanın üstünə rusca, ermənicə yazılmışdı: “Kolxoz im.K.Marksa”.

Kişi də, prokuror da mat qaldılar. Ermənilərin Hərəkül kəndi buradan üç kilometr yuxarıdaydı. Bura Şəhvələdlinin, rayon mərkəzinin ərazisiydi. Bəs haylar hansı haqla kəndlərinin həddini buraya, lap Cəbrayılın başına çatdırmışdılar?

Kişi prokurora dedi: “Günü bu gün, bu gecə bu darvaza buradan götürülməlidir. Prokuror deyilənə əməl etdi. Ermənilər dəmir darvazanı möhkəm qaynaq etmiş, dayaqları dərinə pərçimləmişdilər. Bizimkilər gecə səhərədək çalışıb, əlləşib darvazanı çıxarmış, itirmişdilər. Hərəkülün darvazasını Şəhvələdlidən aşağı keçirməkdə ermənilərin bir niyyəti varmış. Çaylaq başındakı park keçəcəkmış onların ərazisinə.

Rayon mərkəzi, həndəvər bombardmana tutulanda, Çaylaq başındakı park da dağıldı, alt-üst oldu.

Dostun əsəbləri korlandı, onu apardılar Bakıya. Həkimlər, dava-dərman, heç bir köməyi olmadı. Oğlanlarının Mərdəkanda bağı vardı.

O gün onunla hüsr yerində görüşdü. Büsbütün dirçəlmiş, sağalmış, on yaş cavanlaşmışdı. Kişinin heyrətləndiyini görüb, onu agah etdi: “Səhərlər gün çıxmazdan oyanıb, çıxıram evdən. Bir də axşam girirəm mənzilə. Bütün günü açıq havada, bağda, ağaclarlayam, dirrik, bostanda çalışıram. Məni bağ sağaltdı. Dava-dərmanı da həminə gündən atmışam qırağa.”

Onun həyatında, bir parça torpaqda iş başlayacaq, yurd abadlaşacaqdı. Kişi yol verməyəcəkdi onun həyatindəki ağaclar məhv edilsin. Hətta ən yaxın dostunu da qoymazdı, hansı xeyirxah niyyətlə olur-olsun, illərdən bəri yiyəsiz qalmış yurdda keşikçi tək dayanmış ağacları yox etsin.

O, Bakıda ömür sürmüşdü. Bununla belə, şəhərə heç cür bağlana bilmirdi. Elə bil burada yolüstü dayanmışdı, bir köç düşərgəsiydi, tərənib gedəcəkdə.

Bakıda yaşamağı o, üç şərtlə bağlayır, bununla mümkün sayırdı:

Şəhərin yaxşı yerində mənzilin, bağın və maşının olsun! Onun əli bunların heç birinə çatmamışdı. Halbuki onun hər üç istəyi yerinə yetirmək imkanı olmuşdu.

Bir kərə qardaşı ilə oturmuşdular onun Yasamaldakı üç otaqlı mənzilində. Qardaşı mənzilə göz gəzdirdi, ona üzünü tutub söylədi: “Bir-iki ildən sonra bizim uşaqlar rayonda orta məktəbi bitirib gələcəklər Bakıya, ali təhsil almağa, burada oxumağa. Onlara mənzil gərək olacaq. Aylıq kirayə tutulan mənzil, təhsil ərzində, bir neçə ildə, eləcə bir evin xərcini aparacaq. Gətir bir iş görək! Eşitmişəm sizin Birlik kooperativ ev tikir, özü də gözəl yerdə dəniz qırağında. Orada sən də yazıl kooperativ mənzilə. Neçə otaq istəyirsən-üç, dörd otaq. Onun haqqını, xərcini mən ödəyim. Ev başa gələndə sən köç oraya. Bu mənzil qalsın bizə, uşaqlara”.

Onu yola gətirməkdən ötrü qardaşı bir söz də verdi: “Bir yağ içində “Jiquli” də gətirib qoyarıq sənə yeni mənzilinin qapısına”.

Kiçik qardaş götür-qoy etdi, düşündü. Bu haqq hesaba getmədi. Halbuki bunlar büsbütün gerçək, baş tutan işdi. Sonralar eşitmişdi ki, Birliyin kooperativ tikdiyi binada bir çoxları eləcə həmincə bu üsulla, əzəli evini satmaqla, onun sayasına gözəl mənzilə yiyələniblər. Bu, özünə sığıdırmadı belə alış-verişi. Bağ da yenə elə. Ona da imkan vardı, ardınca düşməmişdi...

Bakı bağlarından bizim rayon əhalinin xoşu gəlmir. Bu bağlara “bağ” demək də bizimkilərin fikrincə doğru deyil, hətta gülüncdür. Qalın-qayım kənd bağları hara, Qarabağın meşə tək ucaboy, gör-gövdəli ağacların bürüdüyü bağlar hara, bu yastı-yapalaq, qum basmış yerlər hara. Əyalətdən gələnlərin sayasına bunlarda da kənddə bitən meyvə və ağacları görünməyə başlayıb...

Yox, Bakı bağlarının öz gözəlliyi var, bunu gəlmələr duymur. Bura təbiətin hər cür nemətini, hər cür meyvə, nadir bitkilər yetirir, baş verir. Zeytundan püstə-badamacan. Ağ, qara şanı misilsizdi. Dəniz başdan-başa sağlamlıq, sinir, əsəb ilacı, loğmandır. Eləcə, onun rayonda sarsılmış, əsəbləri büsbütün korlanmış dostunu Mərdəkan bağı sağaltmadımı?

Bütün bu fürsət onun əlinə düşmüş, amma yarımamışdı. Bəlkə, ona görə ki, o, Bakı ilə həmişəlik bağlanmaq, ömrünün sonunadək şəhərdə qalmaq istəmirdi. Milyonlarla kütlə içində itirsən. Bir-birinə baxa-baxa ötürlər. Tanınmazlıq, bilməzlik insanı üzür, kiçildir. Kənddə hər kəs aydın, bəlli. Kiminlə qarşılaşırsan o sənə salam verir, sən ona. Bu salam sənə varlığını, yaşadığını bildirir. Gerçək bir davranış.

Bu sayaq köçkünlük, şəhərə uyuşmamaq axırı gətirib oraya çıxarmışdı: kişi doğulduğu yerdə bir parça torpaq almışdı. Yeri ona Mirzəcanlı kolxozu, idarə heyəti vermişdi. Mirzəcanlı şəhərə — rayon şəhərciyinə bitişik olsa da, ayrıca kolxoz, qədim yerdə. Bakıda

yaşayan ziyalılar, imkanı olanlar kənddə, ata-baba yurdlarında yeni evlər tikməyə başlamışdılar. Kişi xeyli yubanmış, savaya düşmüşdü...

“Nə biləsən tikdiyin ev yağıya qismət olacaq. Bu evdə bir-cə gün yaşaya bilməyəcəksən!” - deyir, yanib yaxılırdı kişi.

Kişi Horovlu qardaşların xidmət göstərdiyi vəqonda Saatlıdan ötuncə bunları düşünməkdə idi. Bələdçi oğlanlar hərdən ona baş çəkir, xidmət göstərmək istəyirdilər. Kişi vəqonda tanış arayırdı. Ordan yer-yurddan soracağı olan bir kəs. Bir yandan da çəkinir, özünü əndişəyə salmaq istəmirdi. Gedib, hər şeyi öz gözüylə görsə yaxşıdır, nəinki yolda kimdənsə soruşsun. Bu da təəccüb doğuracaqdı: “İndiyədək bu kişinin doğrudanmı doğma yurdda nə baş verdiyindən xəbəri yoxdur. Belə də soyuqqanlılıq olar?”

Təkcə kişinin tikdiyi ev yox, gəl üstünə bacısıgilin, qardaşının, övrət sarıdan—qohum-əqrabanın evlərini. Hamısını yanaşı qoysan, elə bir qəsəbə, bir şəhərcikcə olardı. Ağlasığmaz, inanılmaz bir qəza! Bu necə olmuş, necə baş tutmuşdu? Türk görəndə əsim-əsim əsən erməni gör, bizi doğma yurddan qaçırtmış, yurd-yesir etmişdi: “Ay musurman! Yeddi erməninini bir dərədə tək görmüsən?” deyib də ələ saldıığımız, sarıdığımız erməni başımıza nə müsibətlər gətirdi. Qorxaq, quşürək sandığımız dığalar, haylar, tarix boyu nə qədər uduzmuşdular; nəki hayıfları vardı bizdə, hamısını aldılar.

Deyirdilər ermənilər işğal altındakı şəhər, kəndlərdə bütün evləri, taxtapuşları vertolyotla sökmüş, aparmışdılar. Görəsən, onun evinin də üstünü qoparmışdılar? Onun yenicə başa gəlmiş evinin taxtapuşu Kanada dəmiriydi, ağappaq, bax üzünə, üzünü qırx...

Axır vaxtlar Bakıda da evlərin üstü dəyişib. Yasamalda, Xutorda, Alatavada evlərin damına qır basmaq əvəzinə, taxtapuş qoyurlar. Əzəlcə istəmir, bəhanələri bu olurdu; “Taxtapuş Bakı xəzrisinə davam gətirməz. Qır əlverişlidir. Amma elə ki, gördülər gəlmələr evlərinin üstünü taxtapuş düzəldir, xəzri də onu söküb uçurmur, onda bunlar da başladılar evləri dəmirlə örtməyə. Bu iş qaçqınlıq başlayalı, işğal edilmiş məsgənlərin əhalisinin Bakıya gəlişi, bir də əksərən “rayonlular”ın Bakıya axını ilə gücləndi.

“Gənclik”də, Xutorda, Alatavada, şəhərin içərilərində yeni imarətlər, binalar ucalır, əntiqə mülklər, malikanəkar tikilir. Onların üstünə qır basmayacaqdılar. Dəmirlə, kirəmitlə örtürdülər gözəl qəsrləri.

Əslində Bakıya ilk axın, ilk köç erməniylə münəfişədən xeyli qabaqlar başlamışdı. Özü də eləcə Bakıya yaxın yerlərdən. Altıağacdan, Xızı, Siyəzən, Mərəzə, Giləzi — dağ yerlərində daha yaşamaq çətinləşəndə, ərzaq - azuqə çatışmayanda baş götürüb gəlirdilər Bakıya. Yasamalda, Qanlı gölün yaxınlığında, Dərnəgüldə daxmalar qururdular. Əlüstü qurulan bu daxmalara “gecəqondular” deyirdilər.

Bakıda eyni tikintilər başlayandan, bu şəhərə gəlmiş ilk köçkünlər, Bakı həndəvəri əhali də əzəlcə tikdikləri evlərə yenidən əl gəzdirdilər. Damları futbol meydanı tək hamar-düz olan evlərin üstünü söküb, kimin imkanı vardı, bir qat, bir mərtəbə də əzəlkinin üstünə gəlir, taxtapuş qoyurdular. Yasamalda yastı yapalaq damlar yox olurdu. Söküb artırır, damına dəmir vurur, kirəmit düzürdülər. Dəmir taxtapuşları Bakıya rayonlular gətirdilər. Sökmək, dağıtmaq əzəlcə, ermənilər gəlməzdən öz əlimizlə baş vermişdi. Çaylağın sağ tayı Qalalı məhləsiydi. Sağ, əsl yerli sayılan Mirzəcanlı. Mirzəcanlıda üçcə evin taxtapuşu dəmirdi, qalanlar çovustan, ciyənlə örtülmüş daxmalardı. Üstü dəmir mülklər keçmişdən qalma, bəy evləriydi.

Qalalılar Şuşadan bu yerə köçürüləndən sonra ayıbalası—çiy kərpicdən tikdikləri evlərinin üstünü dəmir taxtapuşlarla örtmüşdülər. Dəmindən qar, yağış keçmirdi.

Qalalı məhəlləsini bütövcə söküb, yerində İcraiyyə Komitəsinə bir iri bina tikdilər. Qalalı ailələrinə Qurban tərəsi, Dəyirman dərəsində həyatıyanı - ev yeri verdilər. Əslən şəhərli sayılan qalalılar yeni yurdlara köçürüləndən sonra, onların yaşayış tərzi dəyişdi. Torpağa bağlandılar, məhrəmləşdilər. Başladılar əkib, becərməyə. Mal-heyvan, qoyun-quzu saxladılar. Bel, külüng də götürüb, əsl kəndçi həvəsiylə çalışmaqda oldular.

Bu kişinin ata mülkü də Qalalı məhəlləsində idi. Oranı da sökdülər.

Kimin ağına gələrdi, erməni onların nəsil-kökünün yaşadığı qədim, doğma yurdu tutacaq, tarmar edəcək.

Müəllim elə hey gileylənirdi: “Bilsəydim erməni gəlib torpağımızı, yerimizi tutacaq, orada tikdirdiyim evin xərcinə Bakıda, Abşeronda əməllicə bir bağ-evi alardım.”

Yayı gedib Nalçikdə, Yesentukidə keçirirdilər. Oralarda qoyduğu pulu toplusaydı, Bakıda yaxşı yerdə, gözəl bir mənzil alar, bağ da düzəldərdi.

Yay yaxınlaşacağı əl-ayaq çalmazdı, “putyovka”-nı haradan tapım, kimə ağız açım.

Erməni təcavüzünün acı nəticələr doğuracağını duyanlar vardı. Biri rayonun baş cərrahı, bu kişinin qayını. Kişi onu ağ xaladı qana boyanmış, əlləri qan içində, gecə yarından keçəndə hərbi qospitala çevrilmiş xəstəxanada görmüşdü. Sur döyüşü gedirdi. Balyand həndəvərində çarpışma, şiddətli vuruşma idi. Bizimkilərdən də ölənlər, yaralananlar vardı. Cərrah onları güllədən, qəlpədən təmizləyir, tikir, hala gətirirdi. Üzü bəri olan da vardı, oradaca keçinən də. Hər biri bir elin dayağı, yaraşığı olan igidlər can verir, dünya ilə vidalaşırdılar. Ömrü boyu nə qədər xəstə, meyid görmüş cərrah dözə bilmir, gözündən yaş axır, ağ xaladın yaxasına sıçramış əsgər qanına qarışırdı. Bu ayaqda, çarpışmanın qanlı sorağını gözləriylə görəndən sonra cərrah hirsindən əlini qulağına atıb demişdi: “Ermənilər gəlib buranı tutacaqlar. Gəlməsələr, mən bu qulağımı kəsərəm!”

Cərrah qulağını kəsməli olmadı. Onun söylədiyi oldu. Ermənilər doğma yurdumuzu tutdular, işğal etdilər.

Qulaq söhbəti, gecədən ötmüş, vaqonda doğma yurda getməkdəyəkən, bir də ayrı bir hadisəylə kişinin yadına düşdü.

Müəllim Bakıya hər gələndə milis şöbəsinə baş çəkir, omonçularla görüşürdü. Onların mövqeyi rayonda vacib bir yerdə idi, kişi cəbhədəki hal-əhvalı da onlardan bilir, oraya, cəbhənin özünə də bəzən onlarla gedib, baş çəkirdi. Milis rəisi ilə də görüşürdü. Rəisin adı çıxmışdı, Sur döyüşündə bizimkilərə o başçılıq etmişdi. Ölüm-itim olsa da ermənilərin ən möhkəm cəbhə mövqelərindən birini ələ keçirmiş, tutmuşdular.

Rayona gəlişinin ilk günü, səhər yollandı milis şöbəsinə. Hamısı müəllimi ehtiramla qarşıladı. Yöndə rəisin otağına. Dərhal yer göstərdilər, əyləşdi. Söhbətləşdilər. Birdən yadına düşdü, rəis əlini arxasında əyləşdiyi yazı masasının üst siyirməsinə atıb, kişiye üz tutdu: “İstəyirsən, sənə erməni sırğası göstərim?” Kişi ağzını açmağa macal tapmamış, rəis siyirtməni çəkdi. Masanın üst siyirtməsi siləbəs ilə doluydu qara, qıllı qulaqla. Kişinin ürəyi qalxdı.

Milis rəisi sonra başqa rayona, özgə cəbhəyə dəyişildi. Danışdı ki, o, burdan gedəndə, köçəndə xeyli mal-avadanlıq aparıb. Evinə iki farmaş gəbə göndərib. Guya bu farmaşları, xalçaları kişi bizim tutduğumuz erməni kəndlərindən əldə etmişdi. Ancaq belə deyildi, ermənilərdə haradandı elə qədim, qiymətli xalça? Ad-san qazanmış, igid kimi tanınmış rəisin siyirtməsinə erməni qulağı ilə doldurmağını bu kişi — müəllim bağışlaya bilmirdi. Doğrudur, tarixən ermənilər bundan qat-qat ağır cinayətlər törətmiş, vəhşiliklər etmişdilər. Müəllim bu sayaq davranışı, işgəncə, alçaqlığı müharibə qanunlarına sığışdırmır, pisləyirdi.

Rayonun icra başçısı kişiye söz vermişdi; “Müəllim! Rayonumuzu ala, sənə evini əzəlkindən gözəl tikəcəyik!”

Beynəlxalq yardım fondları, xeyriyyə cəmiyyətləri, şirkətlər, firmalar Azərbaycanın işğalla dağıdılmış şəhər, kəndlərini bərpa etməyə, abadlaşdırmağa kömək göstərəcəkdilər.

Müəllim vaqonun bomboş dəhlizində açma kətildə əyləşib, təkərlərin dəmir relslərdə qopardığı şaqqıltı, tappaturup içində düşünürdü: “Mənim evimi tikəndə bir sıra əyintiye yol verilmiş, bəzi işlər ürəyimcə olmamışdı. İndi, bu dəfə, əgər dağılmışdısa tikməyə, yenidən qurmağa başlayanda, gərək ilk tikilişdə buraxılmış səhvlər təkrarlanmasın. Burada deyiblər: “Bir şərim olsun, xeyirim də onun içində”...

Kim işini bilmiş, evinin içini-çölünü, qiymətli nəyi vardı, yükləyib aradan çıxmışdı. Kimi də özününküylə qalmamış, baş götürüb qaçmış qonşunun da evinə əl qatmışdı. Bu qaçaqçaqdan qazananlar da olmuşdu. Can şirindi, ermənin bir saata gələcəyini eşidib,

quruca canı ilə qaçan, ailəlikcə götürülənlər də az deyildi. Evlər dolu, otaqlar təpili qalmışdı. Əntiqə mebellər, fərşlər, xalılar, ipək-qumaş yataqlar, televizorlar, soyuducular, videolar, hər biri bir istəklə, sevgilə alınmış əşyalar tökülüb qalmışdı. Alçaq erməni diğələrinin anasına, bacısına, nişanlısına sataşacaqlarını düşünüb, “Hər şey namusuma qurban!” deyib yubanmadan tərپənmişdilər.

Ermənilər qələbədən artıq, qələbə qazancını daddılar. Böyük varyət, mülkiyyət, mal-qara, taxıl, barama... keçdi əllərinə. İşğal edilmiş minlərlə Azərbaycan kəndinin, şəhərinin var-yoxu daşındı Ermənistana. Şərt kəsibmişlər: “Hansı evə hansı döyüşçü birinci girdi, həmin ev bütün əşyası ilə olurmuş onun. Eləcə də kim düşmən maşınını birinci tutub saxlayırmış, o maşın olurmuş həmin yaraqlının. Əlbəttə, Azərbaycan şəhərləri şirin vədlərin, soyğunçuluq imkanlarının cazibəsindənsə, silah gücünə, hərbi qüvvə və başlıcası, nəhəng rus imperiyasının yardımı, havadarlığıyla alınır, tutulurdu. O ruslar ikicə-üçcə il öncə azərbaycanlılarla həmrəydilər, Hadrutun on altı kəndini azərbaycanlılar rusların köməyi ilə tutmuşdular, sonra bizimkilər ağılsızlığa yol vermiş, ruslarla aranı pozmuşdular.

Bacısıgil ermənilərin yaxınlaşdığını bilcək, rayon mərkəzi — şəhərdən tərپənib ərinin kəndinə köçdülər. Ən vacib, ən dəyərli avadanlığı da apardılar. Yığışdılar cəbhə zolağından xeyli aralı olan oymağa. Orada, beş-üç evlik oymaqda yenicə toxtamışdılar ki, bir səhər gördülər budur, incirli dərənin başından qoşunun qabağı açıldı. Ayaqyalın, başıaçıq üz qoydular qaçmağa. Top-tüfəngli, tanklı, döyüş maşınları yaraqlı hissələr kəndə girməkdə, əhali anladı ki, bunlar erməni deyil, bizim öz əsgərlərimizdir. Döyüş mövqelərini buraxıb, geri çəkilməkdədilər. Sözləri də bu oldu: “Bizə belə əmr verilmişdir!.” Anası rəhmətlik sağ olsa idi, bunlara deyərdi: “Bərəkallah!”

Kişini nə bacısının, nə qardaşı ailəsinin qaçqın düşərkən nələr çəkdiyi, başlarına daha nələrin gəldiyi maraqlandırmırdı. Rayon mərkəzində yenicə tikib başa gətirdiyi öz evindən, hər yərdən, hər kəsdən artıq bir ev, bir varlığın taleyi düşündürürdü.

Qaçqın düşəndən sonra Sumqayıtda, çoxmərtəbə binada, özlərinə sığınacaq tapıb, toxdayan bacısıgil ilk dəfə idi ki, gəlmişdilər qardaşigilə. Bacısı, uşaqları—igidlər, qardaşının ailəsi, qohumlar yığışmışdılar kişinin başına.

Ömrü boyu bircə kərə könlünə toxunmadığı bacısına üz tutub, dedi:

—Onun bircə nişanasını götürməmisiniz. Özünüzün iynə-sapınacan yığışdırıb gətirmisiniz. Öleydin onun qabağında. Deyəydilər ağbirçək bacı qardaşını, onun nişanasını qoruyarkən şəhid olmuşdur. O, bundan qat-qat şərəfli, urvatlı sayılardı...

Üz tutdu bacısının əri—yeznəyə, onun boyaboy oğlanlarına, qardaşı uşaqlarına söymək, tüpürmək istədi bunların üzünə: “Qeyrətsizlər! - dedi onlara - Niyə yadınıza düşməyib?! İndinin özündə də onun sayasına yaşayırınsınız hamısını. Onlar, o oğlanlar qalsa idilər, bu

biabırçılıq, qeyrətsizlik əsla baş verməzdi. Erməninin bizim torpağa ayağı dəyməzdi... Mən, onun nəyi qalmışdı, nəyi vardı—şəkilləri, cəbhədən göndərirdi məktublar, kitabları, gündəlik dəftəri, hamısını, nə qalmışdısa ondan, vermişdim, qoymuşdular o evə. Özü də hamısının surəti yox, əslini vermişdim, barı, üzünü də çıxarmamışdım. Siz yarımca saata onun şəkillərini, məktublarını, sənədləri yığışdırıb götürə bilərdiniz. Götürməmişiniz. Yada düşməyib. Onun sayasına hər ay maaş alırdınız, indi, qaçqınlıq da alacaqsınız!...

Doxsan birinci ilin payızıydı. Kişi rayona gəlmişdi. Ölkəşünaslıq-etnoqrafiya muzeyinin direktoru ona gileyləndi: “Yeznə onu incidir, işləməyə qoymur”. Muzey, qəhrəmanın yurdu sayılan ev ölkəşünaslıq muzeyinə baxırdı. Kişi işçilərin ştat cədvəlini alıb, göz gəzdirdi. Kiçik bir muzeydə guya, iyirmi əməkdaş çalışır, oradan maaş alırdılar. Kişi diqqətlə baxdı, gördü buradakı işçilərin, adı siyahıda olanların əksəri yeznənin öz cə qohumları, yaxınlarıdır. Gör iş nə yerə çatmışdı, yeznə, qardaşı gəlinini, üstəlik bir kəndçisini də buraya, muzeyə qaravolçu yazdırmışdı. Kişi maaş cədvəlində bir neçə özgəsini də tanıdı. O kəslər ki, ev muzeyinin qapısını tanımırdı, orada olmamışdılar. Neçə işsiz, təqaüddünün adı yazılmışdı muzeyin əməkdaşı siyahısına, aylıq donluq cədvəlinə. Görünür, maaşın az bir qismini onlara verir, qalanını mənimsəyirmişlər...

Kişi hələ onda bu işdəklərdən xəbər tutub, əzəlcə bacısını, sonra yeznəni o ki, var danlamışdı. Daha sonra muzey işçisi sayılanları yığmışdı oraya. Onları məzəmmət etmişdi: “Günlərlə o evə ayaq basmırsınız, müftə maaş alırsınız. Halbuki, gündə bircə saat onunçün çalışsaydınız, xeyli iş görmüş olardınız. Onun diviziyasının, alayının ünvanı var bizdə, muzeydə. Ora ilə ünsiyyət yarada bilərdiniz... Bəlkə, bizim ona yazdığımız məktubları, onun şəxsi əşyaları, dəftəri, başqa əşyaları da saxlanıb diviziyanın arxivində? Ala bilərdiniz. Hətta onun ordenlərini, qəhrəmanlıq ulduzunu “Lenin” ordəni ilə almaq olardı. Anasının, rayon əməkçilərinin, veteranların adından SSRİ Ali Sovetinə, Müdafiə Nazirliyinə məktub yazıb istəyərdiniz. Onlar da xalqın, qəhrəmanın elinin ricasına biganə qalmaz, istəyinizə əməl edərdilər. Amma siz nəinki bunu etməmişiniz, burdan buracan heç olmasa ayda ikicə kərə gəlib, muzeyə baş çəkməmişiniz. Onun yolunu, cığırını tanımırsınız.”

Qohumların qaçqıncən, Bakıda onun mənzilinə yığışdığı məclisi kişi bununla bitirdi: “Onu ermənilərə əsir verib qaçmışınız. Tək, yalnız bir igidin harayını eşitməmişiniz. Elə ona görə də başınıza bu müsibətlər gəlmiş, yad qapılarda, onun-bunun kandarında qalmısınız!”

Bu yeddi il ərzində qaçqınların əksəri ev almış, yurd salmışdılar. Təzə olacaqlar onlara az qala, qoyub qaçdıqları yurdları, ana torpağı unudturmuş, soyumuşdular. Bakıda oturmaqlaşmaqdaydılar. Əyin-başları, sir-sifətləri də qaçqınların düzəlmişdi. Elə geyinib-keçinir, bəzənib-düzənirdilər, paytaxtın, Bakının əsl sakinləri onlara həsəd aparırdılar. Toydan-şülədən qalmır, Şuşanı, İsa bulağını, Laçın-Kəlbəcər dağlarını, şerlə, qoşma ilə anır, “Qarabağ şikəstəsi” üstə zəngülələr vurur, tərək etdikləri yurdun, şəhərin-kəndin

erməniyə verilən tarixini çalib-oynamaqla yad edirdilər. Sumqayıt-Bakı yolu, şəhərin ucqar, yaxın məhəllələri, köhnə “Zavaqzalı” dolmuşdu düşməyə verilmiş şəhərlərin, dağların, çayların adı ilə: “Şuşa”, “İsa bulağı”, “İsti-su”, “Xudafərin”, “Həkəri”, “Bəh-bəh” çayxana, kababxanalarla. Rüsəyçılıqla tərək edilmiş yurdları bu sayaq anmaqla təsəlli tapır, üstəlik qaçqınlığa qədərkindən əsla az qazanmır, varlanırdılar.

Düzünə qalsa, qaçqınlıq tək-cə bu ərlərə, igidlərə deyil, icra başçıları, rayonların indiki rəhbərlərinə də sərfəliydi, xoşdu, hər qaçqından, təqaüdcüdən, işçidən ayda beş “məmməd”, bir “şirvan” kəs, onu vur əlli minə, yüz minə, gör nə alınır! Bu mağduru öz-gə cür qazana bilməzdin. Can qurban belə köçkünüyə, qaçqınlığa. Başqa, alınmamış rayon başçıları da belə bir aqibəti az qala istəməkdə, ona yönəlməkdəydilər.

Qızların, ərə gedə bilməyən qarımların əlinə bəhanə düşmüşdü.

Söyləyirdilər: “Sevgilim döyüşdə şəhid olub... Ərim daşaltı vuruşmasında itkin düşüb.” “Mənimkindən yeddi ildir soraq yoxdu.” “Qaçqın” sözü yurdsuz, qeyrətsiz kəslərin timsalına çevrilmişdi.

Qaçqınların ilk dəstələri birbaşa Ermənistandan qovulub gəlmişdi bu yana. İlk qaçqınlar da onlar sayılırdı.

Bizimkilərin böyük səhvi onda olmuşdu ki, Dağlıq Qarabağın milli tərkibini dəyişməmişlər. Axı bizim millət onlara görə çoxdur, çox artır. Ermənilərin çıxıb getməyi, özümüzünkülərin gəlişiyə Bakının, Sumqayıtın sayı öz sayamıza xeyli dəyişmiş, çoxalmışdı. Gərək Dağlıq Qarabağın da tərkibini biz eləcə dəyişə idik. Ermənilər milli çoxluğu bəhanə edib, ayaq açmazdılar üstümüzə, demoqrafik sorğuya əl atmazdılar.

Ölkəmizin beşdə biri erməni işğalında, onların ixtiyarında idi. Beşdə birin əhalisi qaçıb dağılmışdı Respublikanın hər yerinə. “Qaçqın statusu”na susayanlar, “Qarabağ müharibəsi əlili,” “Qarabağ müharibəsi veterani” imtiyazı ilə də xeyli barınırdılar. Bu adların gerçək daşıyıcılarından savayı, beləcə sənədin biri bir aylıq təqaüd haqqına satılırdı.” “Qaçqın ovqatı,” “qaçqın ruhu” bütünlükdə yaşayışa, dolanışığa yoluxmuşdu.

Qatar gedirdi, bələdçi qardaşlar çəkilməmişlər kupelərinə, Qaranlıqda eşik, qatarın keçdiyi yerlər görünməsə də, kişi açıq pəncərədən dolan havadan duymuşdu ki, Arazbara yaxınlaşmaqdadılar. Səhərəyaxın vaqonun açıq pəncərəsindən yovşan qoxusu dolur, kimsəsiz boş dəhlizdə çaybasar yeli gəzirdi.

Kişi bütün gecəni gözünü yummamışdı. Nəinki yatmamış, heç bələdçi qardaşların sahmana saldıqları, sovruc çəkdiqləri yatağa uzanmamışdı da. Yol yoldaşı bir susqun, sosur insandı. Nə dərdi səri vardsa, dinmir, içində çəkirdi. O, Zəngilana gedirdi. Üzünü kupenin taxta divarına çevirib yatırdı.

Qatar hər dayanacaqdan keçib, onun getdiyi yerə yaxınlaşdıqca, kişinin nigaranlığı artır, içəri girir, yatmış yoldaşı narahat etmədən, qapını səsləndirmədən yenidən dəhlizə çıxır, pəncərədən vuran çöl havasını sinəsinə çəkir, gah da açma kətildə əyləşib dəmir xətlərin, polad təkərlərin səsini, ahəngini dinləyirdi.

Arazbarın Bəhmənli obasından ötdülər. Bir azdan qatar Arazqırağa—ən iri dayanacaq olan Horədizə çatacaqdi.

Horadizi də ermənilər tutmuş, yandırmışdılar. Kişi həmin günlərdə Arazbara gəlmişdi. Orada, Horadizdə gördüyü bir mənzərə gözünün qabağından asılmışdı. İkimərtəbə evi dağıtmışdılar. Evin yanmış damı altından pəncərədən bir “raskladuşka” asılı qalmışdı... Müəllim kəndin geri alınmasından az sonra buralara gəlmişdi. Aşağı Seyidəhmədli yaxınlığında bir əsgər zəngilanlı balası müəllimə danışdı: “Dayı, vallah, erməniləri qovurduq, dovşan tək qaçırdılar. Altıca kilometr qalmışdı çataq Füzuli şəhərinə. Oranı işğaldan azad edək. Əmr gəldi, bizim hücumumuz dayandırıldı. Yoxsa, o tutuşla gedib, lap Martunini, Xankəndini də alacaqdıq!”

Kişini Zəngilanlı əsgərin söylədiyi düşündürürdü. Uğurlu hücumun nəyə görə dayandırıldığını arayı, səbəbini tapa bilmirdi...

Qatar gecənin qaranlığında Horadizdə on dəqiqəyədək dayandı. Sonra şəhid olmuşları, tank-BTR altında qalıb torpağa qarışmış qurbanları səksəndirmədən səssizcə, aramla tərənib getdi.

Az sonra müəllimin doğma yurdu, o torpaqlar başlayacaqdi. Yeddi il ərzində erməni yağlarının hökm sürdükləri, işğal altında inləyən əraziyə girəcəkdilər.

İşıqlanırdı. Yaxınlaşırdılar Maralyana. Qatar keçmişdə də, indi də Araza lap yaxın olan bu kəndə səbh çağı çatırdı. Araz üstə dan yeri ağarmaqda idi.

Orada Maralyan məktəbi önündə bir heykəl olmalıydı. Dinc vaxtlarda qatar kəndin önündən ötəndə, ora—məktəb və onun önündəki abidə görünürdü. Görəsən, o abidə qalırdımı, yerində idimi? Ermənilər Şuşada Üzeyir bəyin, Natəvanın, Bülbülün abidələrini gülləyə tutmuş, dərmə-deşik etmişdilər. Bizimkilər sonra heykəlləri ala bilmiş, Bakıya gətirmişdilər. Bəs qalan abidələr? Axı, ermənilərin zəbt etdikləri rayonlarda, şəhərlərdə milli abidələr çox idi, tariximizin nişanələri vardı. Həmin yerlərin ermənilərin olduğu iddiasından əl çəkməyən dığalar doğma torpaqlarımızdan bütün izimizi, nişanəmizi silmək, götürmək istəyirdilər.

Bəs onun qardaşının abidəsi necə? Kimsə söyləmir, bir soraq vermirdi. Kişi özü soruşmaq, xəbər almaqdan elə bil çəkinirdi. Bir nanəcib onun nigaranlığı qabağında üzə olmasa da, dalda söylərdi: “Bunca millət məhv olub gedir. Bu da dirinin halına ağlamaqdansa, ölüyə yanır.”

Tulus yamacında, kənd qəbiristanında dəfn edirdilər onu—bacanağı. Öz vəsiyyətilə, o, şəhər məzarlığında yox, kənd gorgahında dəfn olunmasını etmişdi öləcəyinə əmin olduqda. Rəhmətliyin üstünü torpaqla örtükdən sonra milis dəstəsi təqaüdcü polkovnikin məzarı başında avtomat tüfənglərdən yaylım atəşi açıb, onunla vidalaşdılar. Yuxarıdan, rayon mərkəzi səmtdən qalxan gurultu qəbir üstdəki yaylım atəsinə qovuşdu. Ermənilər həmin anlarda rayon mərkəzini raket atəsinə tutmağa başladılar. Dəfn mərasiminə Bakıdan gəlmiş qohum-əqrəba ordan bir də rayon mərkəzinə qayıtmayıb birbaşa tərpendilər Bakıya, öz maşınlarında. Rayon mərkəzi qorxuluydu.

Kişi mindi “Komitet Mamed”in QAZ-69-na. Yollandılar mərkəzə. “Komitet Mamedin” dostu və qohumu, bu kişinin bacanağı, polkovnik birbaşa döyüşdə yaralanıb, ölməmişdi. Amma müharibə içində, iş başında ömrünü bitirmişdi, buna görə də onu şəhid saymalıydılar. Sur döyüşündə şəhid olmuş beş əsgər meyidini aparıb, hər birini öz yerinə, ailəsinə çatdırmaq gərəkdi. Bu işi polkovnikə tapşırılmışdı. O, meyidləri maşına yığdırıb, getmişdi. Ağır idi. Doğmaca övladının, ərinin, sevgilisinin intizarını çəkən insanların həyatına, qapısına birdən-birə yolunu gözlədiyi igidin meyidini gətir... Şəhidləri çatdırmışdılar yerinə, ocağına. Bütün bu acı səfər onunla bitmişdi ki, polkovnikin özünün ağır xəstəliyi fəsad vermişdi. O, bilmirdi ələcsiz azara tutulduğunu. Kişi özü də məskənlərinə çatdırdığı əsgər meyidlərinin ardınca o dünyaya getdi.

“Komitet Mamed”in “QAZ-69”nu Həsən bəy ayrıncında keşikçi əsgərlər saxlayıb, bildirdilər: “Şəhər atəş altındadır. Ermənilər qradla vururlar. Getməyin!”

Keşikçilərin sözünə baxmayıb, sürüb getdilər. Aşağıda, Çinar meydanında kişi, “Komitet”lə xudahafizləşib, düşdü. Ermənilər rayon mərkəzini qrada tutmuşdular, raket atəşi yenicə səngimişdi. Onun zərbəsindən artıq, səsi, ulartısı vahiməliydi. Az qalırdı adamın beyni dəlinsin, qulaqları partlasın.

Bu dəfəki zərbənin biri Çinara dəymişdi.

Əhalinin rayon mərkəzində yaşayan, yaxında olanların xeyli qismi qaçıb dolmuşdu İcraiyyə komitəsinin zirzəmisinə. Kişi oraya gedib baxdı. Bət-bənizi qaçmış qadınlar, qızlar arasında qardaşı arvadını da gördü. O, zirzəmidə görünməyindən utandı, başını aşağı dikdi. Elə bil bu binaya, onun zirzəmisinə buradakılardan artıq, onun ərki çatırdı. Bina Qalalı məhəlləsinin yerində, məhəllə söküləndən sonra tikilmişdi. Qardaşarvadı həmin Qalalı məhəlləsinə gəlin gəlmişdi.

Çinarın Çökək məhlənin üstünə əyilmiş böyük bir şaqqası qopub düşmüşdü yerə. Kişi başını qaldırıb, ağacın qradla dağıdılmış gövdəsinə baxdı. Yoxdu onun aradığı...

Çinarın o şaqqasında qol-qanad elə bitmişdi, orada sanki bəmbəyaz bir qız çılpaq uzanmışdı. Canlıca bir məxluq—bütün əndamı, döşü, başı, məmələri, sinəsi, qıçları,

paçası, budları, yanı aşkarca seçilirdi. Qəsəbənin ərgən cavanları onu sevələyir, oxşayır, ağızları çatmasa da, ona öpüşlər göndərirdilər. Dəliqanlıların eləsi olurdu Çinara dırmanır, sürünürdü qanadın üzəriylə ağac qoynunda uyumuş qız-pərinin üstünə. Çatır, uzanırdı onunla yanaşı, qucurdu Çinar qızı Çinarəni.

Çinar kəhrizindən sənəkdə, güyümdə su götürməyə gələn qızlar, gəlinlər başlarını yuxarı qaldırıb, Çinar qoynunda uzanmış yaşıdlarına baxmaqdan utanır, onun yerinə xəcalət çəkirdilər...

Bu dəfəki raket atəşilə Çinarın həmincə pəri uyumuş qanadı qoparılmış, yerə salınıb məhv edilmişdi.

Ötən müharibəni qələbə ilə bitirib, doğma yurdu, evinə qayıdan döyüşçülər Vətənə çatarkən ilk növbədə Çinar altına gəlir, qocaman pır—Çinara və onun qoynundakı pəriyə dua edir, nəzir verirdilər...

Tarixlər şahidi qocaman Çinarın bir parçası, onunla birgə, ağacın qoynunda uyumuş qız vurulmuş, yanıb, külə dönmüşdü.

Kişi Çinarın altına tökülmüş qol-qanada diqqət etdi. Yox, orada qıza, canlıya bənzər heç nə qalmamış, puç olmuşdu.

Oradaca bir qadına da raket qəlpəsi dəymişdi. Onun qanı axırdı. Oraya yaxın istehsalat idarəsinin rəisi İltifat yaralı qadının qolundan yapışmış, onu atəş altından çıxarıb, zirzəmiyə aparmağa çalışırdı.

Kişi Çinar altından baş götürüb, yönəldi Yuxarı meydana, qardaş abidəsinin yanına. Bir saatdan artıq davam edən raket həmləsindən rayon mərkəzində xeyli yer dağılmış, zədələnmişdi. Qayaburundakı alabəzək restoran, Çaylaq arasındakı qəlyanaltı, daha bir neçə bina uçurulmuşdu.

Bazar başı—Yuxarı meydanda ucalan qəhrəman abidəsi—qardaş heykəli yerində idi.

Kişinin raket zərbəsindən çəkinmədən, rayon mərkəzinə can atmağı bundandı - qardaş heykəli...

O, alaqranlıq vaqon dəhlizində, öz kupesinin kandarında, açma kətildə əyləşib, göz dikmişdi qatarın keçib getdiyi yolların aramla işıqlanmaqda olan ötəri mənzərəsinə. Az sonra Maralyana çatacaqdı qatar. Görəsən, Aşıq Pərinin heykeli necə, qalırdımı? Ermənilər bu Arazqırağı kəndi də tutmuşdular; aşıq Pərinin buradakı abidəsinə toxunmuşdularmı? Arazbarlı şairənin adını, tarixçəsini ermənilər eşitmiş, bilmiş olardılar.

Maralyanlı aşiq Pəri Qafqazı işğal etmiş rus-çar qoşunlarının başçılarından biri erməni general Mədədovun qardaşı Mirzəcana şerlər qoşmuş, onu mədh etmiş, öləndə də Mirzəcanın adına ağı deyibmiş. Ermənilər Arazqıraqlı şairəyə xor baxmaz, onun abidəsini qoruyardılar...

Eləcə də, onun qardaşının abidəsinə gərək ermənilər etinasız yanaşmaya idilər. Bu kişi Osvensində olmuşdu, Polşaya gedərkən. Orada, faşistlərin ölüm düşərgəsində bir sənədlə tanış olmuş, bilmişdi: almanlar üç milləti yaramaz sayıb, hər üçünü bütünlüklə qırmaq, yer üzündən silmək istəyirmişlər: Yəhudi, qaraçı, bir də...erməni. Faşistlərin yəhudiləri, qaraçıları qırdığı bəlli, erməniləri də ucdantutma qıracaqlarını kişi bilmirdi. Ermənilər ötən böyük müharibədə candərdi döyüşmüş, əsirlikdə milliyətlərini gizlətməyə çalışmışdılar. Alman faşistləri millətini tanısalar, dərhal öldürəcəkdilər.

Bu baxımdan gərək ermənilər onları qırmaq niyyətində olan bir düşmənə qarşı döyüşmüş hər kəsi özlərinin xilaskarı saya idilər. Belələrinin təəssübünü çəkə idilər. Kişinin güvəndiyi bir də bu idi. Onun qardaşına doğma yurdda abidə qoyulmuşdu; o həm də qonşu milləti fəlakətdən qurtarmış, igidliklə döyüşmüş şəhid olmuşdu...

Vaqon dəhlizində əyləşmiş kişini qatar şaqqa-şuqqundan seçilən bir hənir, açılmış səhərin sədəsi ayıldı. Dəmir xətlər yeddi il Bakıdan gələn qatar sürüşünə həsrət qalmış, susmuşdu. Deyilənə görə, ermənilər Miğriyacan qatar işlətməmişdilər Arazbarda.

Ürək döyüntüsü, nəbzi sayır, ölçürlər. Azman polad çarxların dəmir xətlərdə qopardığı çaqqa-çuqqu saymaqmi olar? Maralyan Arazdan ayrılma arxın altında, qədim bir obadır. Yeddi il bu yollarda get-gəl kəsildiyindən, dəmir yol boyu qamışlar xamlamış, qalxıb çəpər tək sıxlaşmışdı. Bu yolla gedən qatarın pəncərəsindən bütün kənd görünərdi. İndi kişi vaqon pəncərəsindən keçəcəkləri kəndi, kənd məktəbini görməyə çalışırdı. Yox, qamışlar kəndi, məktəbi pərdə tək qapayırdı. Müəllim nəinki məktəbi, onun qarşısındakı abidəni, heç Maralyanın bir bucağını da görə bilmədi. Əlini pəncərədən eşiyə çıxartdı. Qamış qılınc tək az qaldı barmaqlarını kəssin. Dərhal əlini çəkdi.

Horovlu oğlan - bələdçi yaxınlaşdı. Müəllimin pəncərə önündə oturmaqda istəyini anladı. Dedi: “Qatar Maralyanda iki dəqiqə dayanır. Bu səfər deyəsən durmayacaq! Maralyanlılar da Horovlu oğlan tək “j”ları cılaşdırır. Bunların ləhcəsi Arazın biz tayındansa o tay - Qaradağ mahalının danışığına daha artıq bənzəyirdi.

Sizə çay gətirimmə? - soruşdu müəllimdən, ağlına gəldi ki, səhər ertə vaqonda gedən sənişin, ahıl insandan ötrü bir stəkan təzə çay yerinə düşər. Müəllim çaydan imtina etdi.

Oğlu—böyüyü ilə kişi söhbət edirdi. O, dedi: “Qabaqlar bizim yerimiz barədə deyirdilər: oranın adamı kimi saf, səxavətli insan olmaz. İndi daha o insanlar, o sifətlər yoxdur”.

Kişi dar dəhliz boyunca baxdı. Vaqonlarda sakinləşmiş qaçqınların yaşayışını görməyə, ağına götürməyə çalışdı... Köçkün doğulmuş, iki-üç yaşında qaçqın düşmüş uşaqların, colma-cocuğun üzünə baxır, danışğını dinləyirsən, ürəyin ağrayır. Od tutub yanan qızmar vaqonlarda böyümüş cocuqlar yaşadıkları vaqonların nə vaxtsa tərpendiyini, getdiyini heç cür anlamır, elə bilirlər bu təkərlər ancaq Bərdənin, Ağcabədinin çölündə, düz-biyabanda dayanıb qalmaqdan ötrüymüş...

Qatar, iki Horovlu qardaşın bələdçilik etdiyi vaqon bir vaxt Horovlu nər in yüklü-yaplı erməni harslarını daşdığı dayanacaqda saxlandı. Bələdçi qardaşlar ayrılan ayaqda ona bir köməklik göstərmək istədilər. Kişinin nə çamadanı vardı, nə özgə yükü. Eləcə gülümsər üzlə, səhər-səhər ayaqları doğma torpağa dəysin deyə bələdçi oğlanlar vaqondan düşüb, iki-üç addım ardınca gəlib onu ötürdülər.

Kişinin gözləri qatarın dayandığı səki—platforma boyu gəzdi.

Bakıdan çıxandan burayadək, bütün yol boyu heç bir dayanacaqda bununtək geniş, sahmanlı, dōşəli dayanacaq yoxdu. Bu səkini Vəlixanov düzəltmişdi, ona bir neçə işinə görə rəhmət oxuyurdular; biri də Arazqırağındakı bu qatar dayanacağıydı. O, rayona gələndə qoşulduğu ilk işlərdən biri hamanca bu dayanacağı qaydaya salmaq olmuşdu. Şorəkət, xam torpaqda sübhədən gecəyədək işləmiş, qatar boyu, on altı, bəlkə də artıq vaqonun boyunca səki tikmişdilər. Ağır işdi. Katib, axşam iş bitənə macal oraya baş çəkir, harası xoşuna gəlmiş, təpinirdi: “Sök, köpəkoğlu! Yenidən tik!”

Bu işdə Vəlixanovun yaxın köməkçisi, bu kişinin dostu, mərkəzdə, Çaylaq adasında gözəl park salmış icraiyyə komitəsinin müaviniydi. O idi işin üstə, obaşdan fəhlələrlə gəlir, onlarla gedir, katibin göstərişylə qururdular.

Bu səhər həmin dayanacaqda qatardan, işğaladək olduğundan büsbütün az, iki-üç nəfər düşdü. Elə bil yol azmışdılar, qatardan düşcəyin qalmışdılar neyləsinlər. Kişi dayanacaq işçilərinin yönəltmə məntəqəsinə baxdı; taksilər çox vaxt orada saxlanırdı.

Tanış aradı kişi, stansiya işçilərindən görmək istədi. Dəmiryolçu, dayanacaq xidmətçisi onu görüb salam verdi, yubanmayıb ötdü. Kişi istədi bundan o yana, mərkəzə tanış sürücülərlə getsin. Baxdı, ikisini-üçünü yaxından tanıyırdı: Miri kişi, onun uşaqlıq dostu, birgə quzu otardıqları İmili—qəssab Məhəmmədin oğlu, heç biri gözünə dəymədi...

Səkidən aralı, azacıq çökəkdə iki “taksi” dayanmışdı. Kişi az qala çaşdı. Xaliscə şəhər taksiləri, özü də xarici, əcnəbi maşınlardı. “Pijo”, o biriysə “Hunday.” Bunlar necə gəlib çıxmışdılar buraya? Sədaqətli insanlardı, maşınlarını da götürüb, rayonun işğaldan qurtulduğunu bilcək, yolanmışdılar doğma yurda. Bakıda taksi dayanacaqlarında sənişin gözləməkdən gözləri yorulmuşdu. Burada darıxmazdılar. İlk qaçqınları yurdlarına, evlərinə çatdırmaq olduqca savab sayırdı.

Kişi yanaşdı “Hunday”a. Sürücü yoxdu, maşın boşdu. Görünür, şofer getmişdi sənişin gətirsin.

Kişi maşının qabaq qapısını açıb, girib oturdu boş kabinədə, sürücü ilə yanaşı olan yerdə.

Stansiya ermənilərə də gərək olduğundan, Qafan, Mığnyacan qatar işlədiyindən ona toxunmamışdılar. O tay, İrana keçən bizim qaçqınlar oradan bu taya baxanda görmüşdülər ermənilər kənd-obaları necə sökür, dağıdırlar. Mahmudlu işğalın dağıdıcı əlini elə bil görməmişdi. Bəlkə, köşələr belə güman edirdilər ki, yenə də onlar Bakıdan, Dağlıq Qarabağa yaylamağa gələsi olacaqlar, onda dəmiryol dayanacağı onlara gərək olacaq.

Sürücü gəldi, bir qadın, qızı və körpə ilə. Körpə yəqin qızınki idi, qadının nəvəsi olardı, amma onu nənə qucağına götürmüşdü, sanki körpə qızının deyil, özünün olduğunu anlatmaqla, yaşını xeyli əsgildir, özünü cavanlaşdırırdı. Sürücü kişiylə dərhal tanış gəldi. Onu Yasamal bazarı ilə üz-üzə taksi dayanacağında, eləcə həmin bu “Hunday”la dayanıb sənişin gözləyən görmüşdü. O da kişini tanıdı və onu ərklə əyləşdiyi yerdən tərptəmədi, həm də yiyəsi görünməyən maşına mindiyindən qınamadı. Qadın, qız, körpə də ger-geyimliyidilər. Elə bil rayona, kəndə toya gəlmişdilər. Bəlkə bununla, bu əyin-başla qaçqın yox, qonaq olduqlarını, başqa niyyətlə buraya gəldiklərini qandırmaq istəyirdilər...

Dəmiryol dayanacağından rayon mərkəzinə doğru birinci tərptənən də Yasamal bazarı önündəki dayanacaqdən canı qurtarmış “Hunday” oldu.

“Hunday” Mahmudlu dikini od tək qalxıb, çıxdı TTS-in kandarına. İri darvazadan görünən tikililər yerində idi. Oradan maşın götürüldü üzə yuxarı.

Obadan aralı bina kənd məktəbiydi. Yalnızlıqda tikilmiş məktəb kimsəsizdi. Səhərin bu çağlarında uşaqla dolu olan məktəb yolu bomboşdu. Cocuqların, müəllimlərin bu yolda görünməsindən ötrü hələ günlər keçməli, qaçqın kənd əhli qayıtmalıydı ev-əşiyinə.

Məktəb yalınbaşdı, taxtapuşun söküldüyü dərhal bilinirdi.

Sürücü qımışdı. Sezdirdi: belə mənzərə ilə hələ çox qarşılaşacaqsınız.

Məktəbin qənşərindən ötən, rayon mərkəzinə gədər asfalt döşəli yolla “Hunday” döşüatlanmış yaxınlaşdı Səyağa. Bu yerdə yaşayış yoxdu, çobanlar, tərəkəmə məhlim olsun deyə buraya ad qoymuşdu. Yolun altı, çökəkdə bir topa qamışlıqdı.

Kişi dərhal xatırladı: “Elcan!”.

Yeddi il ərzində bu yerlərdə çox hadisə baş vermişdi. Bundan sonra dərə-təpə, yer-yurd orada baş vermiş, müharibə vaxtı olmuş hadisə ilə xatırlanacaqdı.

Eləcə də qamışın qalxıb, adama boy vermədiyi bu tala.

Elcanla Sirik mövqeyində tanış olmuşdu. Sirik rayonun dağlıq istehkamıydı. Ermənilər oraya yaxın düşməmişdilər, son döyüşlərədək. Ziyarat dağından, Tejdən bəri, yamaclarında idi səngərlərimiz. Buradan Şuşaya, Laçın yoluna çıxmaq olurdu. Həmin mövqedə Şakirin batalyonu dayanır, o, qoruyurdu yeri. Şakir vaxtilə kişi ilə bir məktəbdə işləmiş idman müəllimi, “böksyor” Hüseynin oğluydu. 92-ci ilin payızında o, rayona gələndə Sirik mövqeyilə maraqlanmış, bilmişdi ki, orada Hüseyn müəllimin oğlunun başçılıq etdiyi batalyon dayanır. Özü də olduqca etibarlı, möhkəm bir hərbi dəstədi, ermənilər ondan silir, Şakirin adı gələndə çəkinirdilər. Kişi Sirik mövqeyini, Hüseyn müəllimin oğlunu görmək, onunla tanış olmaq istədi. Sirik böyük güclü eldi, rayonun ehtiram bəslənən obasıydı, Hacı Qaraman ocağı bu dağ kəndinin yaxınlığında idi. Siriklilər Qaraman ocağına ibadət edir, ona and içirdilər.

Kişi rayona gələndə ona ehtiramla yanaşan prokurorla bir dolanır, onun göy “QAZ-69”undan yarıncıydı. Siriyə prokurorla birlikdə yollandılar. Əslində Qarabağın dağa yolu oradan keçirdi və elə Sirik səmtdən, o yüksəklikdən başlayırdı. Rayon mərkəzindən Siriyə yol büsbütün dikdi, yoxuşdu. Təpərsiz maşınlar yoxuşu çıxma bilmir, yağış-yağmurda təkərlər sürüşür, yolda qalırdı.

Batalyon kəndin yaxınlığında, vaxtilə pioner düşərgəsinin yerləşdiyi binada idi. Burada kişi batalyon komandiri, zabitlərlə görüşüb tanış oldu. Hüseyn müəllimin oğlu boy-buxunlu, görünüşlü bir cavandı. Buradaca onlar əsgərlərə də yaxınlaşıb, onları dinlədilər. Ovqat yaxşı idi, erməninini gec-tez əzəcəklərinə əmindilər.

Burada kişi Elcanla tanış oldu. Bu, cavanca, yaraşlıq, tələbə görünüşlü bir “şəhər uşağı”ydı. Cavanlığına baxmayaraq, olduqca məsuliyyətli bir iş tapşırılmış, etibar etmişdilər ona. Batalyonun qərargah rəisiydi. Görünür hərbi işi bilirdi, Moskvada hərbi məktəb bitirmiş, bir neçə il Rusiyada hərbi xidmətdə olmuşdu. O, müəllimə mehribanlıq göstərdi, onu öz kabinetinə gətirdi. Bura kiçik bir otaqca, həm onun—qərargah rəisinin iş otağı, həm də yaşadığı mənzildi. Masanın üstündə, divarda artist şəkilləri, “kino ulduzlarının” portretləri vardı. Bir də şüşə altına bir çox dünya ölkələrinin əskinasları, kağız, sikkə pulları qoyulmuşdu. Bu da onun hobbisi, əyləncəsiydi.

Qərargah rəisi olmaqla öyünən Elcan gün-güzarandan, son döyüşlərdən söz açdı. Axırı da gətirdi ora: O, subaydı. Amma burada, kənddə subay olduğunu bilmirdilər. Onu dilə tutar, kənd qızlarıyla evləndirmək istəyərdilər. Odur ki, demişdi evlidir, yoldaşı orada, Bakıdadır... Bakıda isə, doğrudan da ailəsi, ata-anası qalmışdı. Yaxınlarda Bakıya getmişdi, evlərinə, ata-anasına baş çəkib gəlmişdi. Müəllimə bir sirrini də açdı. Bu payız onun toyu olacaqdı. Evdən, şəhərdən bir qədər pul gətirib, burada, Sirikdə yaxşı qoyunlar olur. On qoyun alıb, verib kənddə saxlayırlar. Bunları toydan ötrü almışdı.

Aparacaqdı şəhərə. Ev telefonlarını yazıb verdi müəllimə. Rica etdi Bakıya qayıdanda atasına zəng çalsın, tanış olsun onunla. Həm də bu görüşü söyləyib, onu xatircəm etsin...

Bakıya döncək kişi Elcanın atasına zəng çaldı. Telefonda onunla tanış oldu. Elcanın atası bilirdi ki, kişidən qabaq o da gedibmiş Siriya. Oğlunun işindən, dolanışığından, kənd elindən olduqca razı qayıtmışdı. İnşallah, allahın köməyilə payızda oğlunu evləndirəcəkdı. Sirikdə bəslənən qoyunlardan da arxayındı.

Üstdən aylar keçir, kişi Elcanın atasını xatırlayır, düşünürdü, görəsən necə oldu oğlunun xeyir işi, toyu, evlənməyi? Nə əcəb Elcanın atası bu kişini toya çağırmaıyb?...

Bir gün günorta üstü ona zəng oldu. Elcanın atasıydı. Kişinin ağına gəldi, yəqin oğlunun—Elcanın toyuna dəvət edəcək.

Rayonda işlər gərginləşib, ermənilər harınlaşıblar, qanlı döyüşlər gedir, belə ayaqda, əlbəttə, batalyon qərgahının rəisi toyunu yubadır.

Elcanın atası onun yanına, iş yerinə gəldi.

Buradaca oğlunun başına nə gəldiyini söyləyib, kömək aradı.

Sirik səmtədə ermənilər hücumu keçmişdilər. Bu, onların qonşu Füzuli və Laçın, Qubadlı səmtədən başlanan hücumların bir cinahıydı. Eləcə, həmin hücum qabağı bizim dövlət bir iş görmüşdü. Bütün yerli könüllü—özünü müdafiə dəstələrini, bölükləri tərkisilah edib buraxmışdılar. Halbuki ermənilər onlardan, nizami qoşundan daha artıq qorxurdular. Sirikdə batalyon komandiri Şakir də orada mövqe tutmuş özünümüdafiə bölüyünə güvənirdi. Onları buraxandan sonra ermənilərin hücumu başlamışdı. Şakirin batalyonunun mühasirəyə düşmək qorxusu varmış. Bərk döyüşüblər, erməni yaraqlıları sayca da, silahca da bunlardan üstündülər. Şakirgil az itki verməklə çəkilməyə başlayıblar. Sirik, ondan aşağı kəndlər—Qalaçıq, Hovuslu alınıb, nəhayət, ermənilər rayon mərkəzini işğal edib, irəliləyiblər Arazbasara doğru. Araza çəkilməkdə Şakirin batalyonu Tulus, İmambağı istiqamətində də bir neçə ağır döyüşdə olub. Nəhayət, erməni tanklarının, zirehli maşınların birgə hücumu qarşısında Şakirgil də Araza enməyə başlayıblar.

Oradaca—Sayaqda qərgah rəisi Elcan yaralanır...

Kişi onun ardınca, onun sorağıyla rayona getmişdi, artıq rayon yoxdu, Ziyaratdan Arazacan, bütün ərazini erməni yaraqlıları işğal etmişdilər. Elcanın atası Arazbarda bizim qoşunların mövqələrini gəzib-dolaşib, oğlunun döyüş yoldaşlarını tapır. Onlar söyləyirlər: Elcan Sayaqda yaralanır. Onu “Təcili yardım”la göndəririlər Soltanlıya. Ordansa yaralı zabiti keçirilər İrana.

Atası oğlunun ardınca İrana da keçir. Gedir Təbriz, İsfahan, Tehranda hərbi xəstəxana-hospitalları gəzir; söyləyibmişlər oğlu orada sağalmaqdadır. Kişi İrani dolanır, oğlundan bir soraq verən olmur, geri dönür.

Elə bilir əsir düşüb, ya başqa bir qəza üz verib.

Kişi Elcanın atasına ürək-dirək verib yola saldı. İşin necə baş verdiyini bir qaçqın hüçüründə Hüseyn müəllim danışdı: Hüseyn müəllimin öz oğlu Şakiri sonra dəyişmişdilər Ağdam cəbhəsinə. Orada o, sinəsini dələn bir neçə avtomat gülləsindən şəhid olmuşdu...

Elcan barədə Hüseyn müəllim söylədi: Nə İran, nə başqa yer? Elcan Sayaqda ağır yaralanır. Aparar bilməyiblər. Ermənilər onlara çatmaqda, Şükürbəyli təpələrinin başından enməkdə imişlər. Elcanı ağır yaralı halda qamışlıqda gizlədib, çəkirlər Araza. Axıramacal görürlər, Elcan, bir əlində tapança, sürünür çıxsın yola. O məqamda erməni yaraqlıları da artıq təpələrdən enibmişlər, zirehli maşınlar, tanklar gəlirmiş. Bu minvalla Elcan yola çıxıb, erməni döyüş maşınları ilə... Bundan o yanarı görmək onlara nəşib olmasa da, ağıllarına gətirirdilər. Yaralı Azərbaycan zabiti, erməni zirehliləri, tanklar...

Əsir olsa, bir soraq çıxardı. Bəlkə yaralı halda, əsir düşməsin deyə gənc zabit özünü vurmuş, canına qəsd etmişdi...

Bunları sonra görüşərkən müəllim, kişiyə söyləmədi...

Əl üzməkdənsə, qoy gözləsin...

“Hunday” sürücüsü gözünü keçəcəyi yoldan çevirib, bir topa qamışlığa baxdı. Maşının bədrəyəcəyini görüb, dərhal diqqətini topladı...

Sayaq çökəyində qamışlar tərpaşir, yaralı qərarqah rəisi, gənc leytenant qamışların arasıyla sürünür, yola çıxmağa can atırdı.

Çöllər, örüşlər sürüsüz, çobansızdı. Buralarda istehkam, səngər gözə çarpmırdı. Deməzdin bu yerlərdə erməni yaraqlıları olub. Amma torpağın üzəriylə yad, özgə bir hənir dolaşdı.

Bu da Cada! Bazar-çaya, Sisyan dağlarına yollanarkən burada, Cadada köç düşür, bir ara dincəlirdilər. Mal-heyvan ayağıyla yaylaqlara bir həftəlik yoldu. Sürüləri otara-otara gedib çıxırdılar. Yolüstü düşəcək—yurdlar vardı. Biri də Cada idi.

Ermənilər Qarabağa cummazdan bizimkilərin ayağını Bazar-çay yaylaqlarından kəsdilər. Bura Zəngəzur sayılırdı, qədim Azərbaycan yurdlarıydı. Qarabağın hər vilayətinin,

Cəbrayıl, Cavanşir qəzalarının orada, o dağlarda yurdu, otlaqları bəlliydi. Qarabağ ellərinin, Arazbarın qoyunu-malı orada yaylayırdı.

Ermənilər axır vaxtlar yaylağa gedən hər qoyuna bir manat istədilər. Sonra nırxı qaldırıb, keçdilər üç manata. Axırı beş manata qalxıb, yolu kəsdilər. Qadağa elə bərkidi, elə yasaq qoyuldu, dəyənəyi ilə erməni canına vəlvələ salan Mərcanlı eli də Bazar-çarşıya köçə bilmədi.

...Onunla görüşməyə, məsləhət almağa redaksiyaya bir ziyalı gəlmişdi. Kənd adamına bənzəyirdi, görüb-götürmüşdü. O, əzəlcə kişiyyə bir qoşma oxudu. Qoşmanı respublika prezidentinə—Heydər Əliyevə həsr etmişdi. Kişi dinlədi və kənd şairinə söylədi: Prezidentə həsr edilmiş qoşmanı çap etsələr, prezidentin bundan xoşu gəlməyəcək. Şerin səviyyəsi onu qane etməz. Elə bil əslində qoşma bəhanə imiş, heç kişinin özü də onun çapından ötrü sinoy getmirdi. Söhbət tərəkəmədən, yaylaqlardan, qoyunlardan, köçdən düşdü. Bu işlərə yaxşı bələd olan kişi söylədi ki, Bazar-çay yaylaqları hökumətin razılığı ilə 1976-cı ildə verilmişdi Ermənistanə.

Kişi yanıb yaxıldı. Bəs başlıca işi, dolanışıqı qoyun sürüləri, davar bəsləmək olan biz köçərilər neyləyə idik? Göydən bizə yaylaqı göndəriləcəkdi? Erməninin nəyinə gərəkdi o dağlar? Xaçpərəstinki donuzdu. Donuza yaylaq gərək deyil.

Bazar-çaydan başlayıb, ta Şahbuz üstə Biçənəyə, Ordubad dağlarınacan ger-geniş bir ərazini qavrayan Qarabağ yaylaqları demə, bizim öz rəyimizlə erməniyə verilibmiş...

Cadanı keçdilər, maşın yolundan sola bir cığır ayrılır, Həsən bəy yoxuşu, ondan yuxarı pendir zavodu. Dağılmışdı.

Cəbrayılın şəhər sovet sədriylə qəssab Üzeyirin nəvəsi—qəssab Üzeyiri bax, buradaca əsir götürmüşdülər. İki il əsirlikdə qaldıqdan sonra hər ikisini erməni əsiriylə dəyişmişdi bizimkilər. Müəllim bu əhvalatı eşitcək dərhal çalışıb, ətsatan Üzeyir oğlanı gətirmişdi evinə, Bakıya. Üzeyirgillə müəllimin qohumluğu çatırdı. Üzeyir oğlana babasının adını qoymuşdular. Baba Üzeyir də qəssab—ət satandı. Dükanı Qalalı məhəlləsinə yaxın, döngədə idi. Onda balaca idilər. Çıxırdılar eşiyyə, Üzeyirin əmilərinin ət dükanının qabığına. Əmi boy-buxunlu, istiqanlı bir insandı. Uşaqları görəndə dindirir, qılıq göstərir, hərdən onlara ət büküb verirdi aparsınlar evə. Baba Üzeyir 37-ci il qəzasına gəlmişdi. Nəyin üstə? Kimsə ət alanda gileylənmişdi; “Ət niyə yavandır?” Üzeyir kişi söyləmişdi: “Sovet qoyunudur.” Bunu bəhanə edib onu tutdular. Uzağa aparmayıb, eləcə Dəyirman dərəsində güllələmişdilər.

Üzeyir əminin nəvəsi onlara gəldi. Başlarına gələni özü kişiyyə danışdı, bircə rica etdi ondan: “Danışdıqlarını kimsəyə söyləməsin. Ermənilər bilər, bizim orada əsirlər var, onları incidərlər.”

İki cavan Veysəlli kəhrizinin üstə yeyib içirlər. Şəhərin əhalisi qaçıbmış, rayon mərkəzinin də kimin əlində olduğu da aydın deyilməmiş. Bunlar düşünülər, bəlkə ermənilər hələ girməyiblər Cəbrayılın özünə. Gedək görək, şəhər nə haldadır.

Şəhər soveti sədriylə ətsatan kəhriz üstə yeyib-içib, “QAZ-24”ə minib, Həsən bəy yoxuşu ilə qalxırlar pendir zavoduna doğru. Onlardan irəlidə bir “Jiquli”də gedirmiş. Beyləqanın həkimi imiş. Yaxınlaşırırlar pendir zavoduna. Zavodun qabağında hərbi geyimli yaraqlılar görünür. Elə bilirlər bizimkilər, öz əsgərlərimizdir. Çatmağa az qalmış anlayıblar: görünənlər bizimkilər yox, erməni əsgərləri, dığalardır. Geri dönmək istəyiblər. Onlardan qabaqda gedən “Jiquli”ni saxlayıbmişlər. Bunları da oradaca qamarlayırlar. Soruşublar: “Haraya gedirsiniz?” Bunlar da cavabında söyləyiblər: “Cəbrayıla!” Erməni yaraqlıları gülüblər: “Çatdınız, düşün!”

Hər ikisini maşından düşürüb, gözlərini bağlayıb, qatıblar qabaqlarına.

Üzeyir—nəvə belə danışdı hadisənin gerisini: “Endirdilər üzünü enişə. Duyurdum ki, bura Həsən bəy yoxuşudur. Saxladılar bir yerdə, üzümü alov qarşısı. Dedim bəs, mənə atacaqlar alovun içinə. Bir xeyli aparandan sonra su şırlıtu eşidildi. Hüseyn ağa kəhrizinin şırnalarıydı.

İşğaldan qabaq Cəbrayılın raykom katibi olub, xeyirxah işlər görmüş Vəlixanovun savab əməllərindən biri də bu—“Dostluq bulağı”ydı. Yal başına Hüseyn ağa kəhrizinin suyunu Vəlixanov çıxarmışdı. Katib melioratordu, su işini yaxşı bilirdi. Kimsə inanmamışdı, Dəyirman dərəsindən Hüseyn ağa kəhrizinin suyunu yala, Füzuli-Mahmudlu yolayırıcına çıxarmaq olar. İllərdən bəri batmış, lağımları tutulmuş kəhrizi işlədən, açan da Vəlixanov olmuşdu. Dərədəki kəhriz suyunun yolayırıcına çıxarıldığını görən əhali rəhmətə getmiş birvaxtki katibin ruhuna dualar oxuyur. Yalın başında, yolayırıcında kəhrizin suyu on dörd şırnaya bölünmüşdü. Hər respublikanın adına bir şırna qoyulmuşdu, Ermənistandan başqa...

Erməni yaraqlıları nəvə Üzeyiri saxlayırlar şırnaların önündə. Soruşurlar: “Bura haradır?” Oğlan cavab verir: “Dostluq bulağı”dır! Onda erməni yaraqlıları acı-acı söyləyiblər: “Biz indi sənə göstəririk əsl dost necə olar!”.

Hər ikisini aparırlar Xankəndinə. Orada əzab-ışğəncə verir, səhərdən axşama qamçı altında işlədirmişlər. Üzeyiri tanıyıblar, Cəbrayıldə ətsatan oğlandı, buna görə ona çox da işğəncə verməyiblər. Amma cavan sovet sədrini alçaldıb, təhqir ediblər. Gətiriblər Azərbaycan bayrağını. Sovet sədrindən tələb ediblər ki, tüpürsün bu bayrağa. Sovet sədri bayrağa yox, ermənilərin üzünə tüpürüb. Onu nə gözlədiyini anlasa da, öpüb üç rəngli bayrağını...

Əsirlərlə dəyişdirilib, çətinliklə vətənə qaytarıldıqdan sonra sovet sədri əsarətdə aldığı zərbələrə, işgəncələrə dözməyib, öldü. Üzeyirsə yenə babasının sənətində, Bakıda at dükanında işləməkdə idi.

El yolu, Cadanı keçcək irəlində, yalda şəhərsayaq evlər ağarışardı. Dəmir taxtapuşlu, alt-üst evlər keçmişdə sərhədçilər şəhərçiyi idi. Sərhədçi şəhərçiyi ermənilər Cəbrayılı almazdan çox qabaq sökülmüşdü. Köşələr nə qurğu qurdularsa, bu yerdə sərhədçi dəstəsi ləğv edildi. Onların komandanlığı, qərargah bütünlüklə köçürüldü Hadruta. Halbuki bütün bu ərazi, İranla ara, sərhəd zolağı Cəbrayıl torpağıydı. Qurğu o zamandan qurulur, ermənilər sərhəd dəstəsini keçirirmişlər əllərinə.

...Sərhədçilər köçüb gələndən sonra onların şəhərçiyi qalmışdı kimsəsiz, yiyəsiz. Gözəl məskəndi, qəşəng küçələr, daş evlər, ağaclar oranı əsl yaylaq düşərgəsinə bənzədirdi. Tər-təmiz, səliqə-səhmanlı saxlayırdı sərhədçi əsgərlər oranı. Rayon mərkəzinin sakinləri yola gəzməyə çıxanda bu yerlə doğma yurdun yaraşığı təkə öyünürdülər.

Bolşevik inqilabından qabaq tikilmiş ikimərtəbə ağ daş binalar, başdan-başa açıq eyvanlar, hətta at tövlələri də gözəldi. Küçəboyu güllüklər salınmış, əbrişin, qovaq, göyrüş ağacları ucalırdı. Sərhədçi komandirlər, yaşıl furajkalı əsgərlər ucqar əyalət şəhərinə güc, təpər gətirirdi. Uşaqları içəri girməyə qoymasalar, icazə olmasa da sərhədçi şəhərçiyinin həndəvərində, tövlələrdən küürüb tökülmüş peyinlikdə oynamaqdan yorulmurdular.

Bir müddət baxımsız, yiyəsiz qalan şəhərçiyi yarəhmədlilər, xankişililər elə kökə saldılar, tanılması qalmadı. Görən gözlər ağlasın! Köçüb getmiş əsgər yurdu oldu bir xaraba. Eyvanları, daş artırmaları büsbütün söküb apardılar, pəncərə, qapılar, tavan döşəmələr çıxarıldı. . .Evləri yaraşığa mindirən dəmir taxtapuşlar da söküldü. Viran qoydular sərhədçi yurdunu. Daha sonra rayonun bir sıra idarə-müəssələrini köçürüb, yeləşdirdilər orada. Əl gəzdirib, bir balaca görünüşə saldılar. Mədəniyyət, maarif şöbəsi, səhiyyə, paliklinika da köçdü oraya. Sərhədçilərin at tövləsi oldu cərrahlıq şöbəsi. . .

Köçüb getmiş yaşıl furajkalı əsgərlərdən, bazar günləri iri zənbillərlə şəhərin cumasına çıxıb meyvə, məhsul alan komandir övrəti rus qadınlarından, hərdən köhlən belində şəhəri dolanan zabıtdən ötrü danırırdılar. . .

Sərhəd alayının köçüb getməyinə heyflənirdilər. Sərhədçilər burada qalsalar, köçürülməsəydi Hadruta, Qarabağ çarpışmasında onların Cəbrayılı xeyli köməyi çatardı. Yol verməzdilər ermənilər gəlib sərhədçi yurdunda at oynatsınlar.

Sərhədçi şəhərçiyinin alt-üst daş evləri görsəndi. Dəyirman dərəsi, o üz—rayon mərkəzi xeyli çökəkdə idi.

Keçdilər çörək zavodunu. Bura salamatdı, bəlkə erməni işğalçıları çörəklərini burada bəşirirmişlər. Ondan o yana Cəbrayıl-Füzuli yolayırıcı, “Dostluq bulağı!”

Buraya çatcaq, bütün gəlib gedənlər ayaq saxlayır, maşınlar dayanırdı. On dörd şırnadan buz tək soyuq, səpsərin, saf su vurur, fısqırıb gölcüyə tökülürdü. Dayan o gölcüyün qırağında, bax suların tərənəşinə. Bu havadan ud, canın-cəsədin büsbütün təzələnib, tərəvətlənəcək. Suyun həniri ilə beynindəki qara-qura, his-pas silinib gedəcəkdi.

Yolçular düşüb əl-üzlərini yuyur, su götürürdülər. Səpsərin, dupduru su yayın qızmarında tanrının göndərdiyi misilsiz nemətdi, Aşağılardan, ararlardan Arazbar, Mahmudlu, Horadiz, Haramı, Qaradonlu, Beyləqandan da buraya neçə kilometr yol sürüb, gəlib “Dostluq bulağı”nın üstə əyləşir, yeyib-içir, şırnaların səsinə dinləyir, dincəlir, gedəndə qabları, qüyüm, sənək, kuzələri əvəzsiz su ilə doldurub aparırdılar uşaqlarına, evlərinə...

Yolayırıcında kişi sürücüyə dedi:

—“Dostluq bulağı”nda saxla!

Sürücü maşını Cəbrayıl-Qarabulaq-Füzuli yolayırıcında saxladı. Hər birinə bir respublikanın adı qoyulmuş on dörd şırnanın hamısı bağlanmış, suyu kəsilmişdi. Tək bircə şırnadan su sızmaqda idi. Ermənilər ona öz adlarını vermişdilər.

Sürücü dilləndi:

— Ermənilər bütün şırnaları bağlayıblar. Təkcə birini saxlayıblar!

—“Armeniya!”—daşa oyma ilə yazıb qoymuşdular şırnanın üstünə.

Düşdülər. Həmişə üstü insanla dolu olan kəhriz kimsəsizdi. Bircə qurnadan tökülən sudan sərinlikdənsə, qəlb üşüdən soyuq sezilirdi.

Ana, qızı, körpə yeridilər tək şırnanın üstünə. Üzlərinə su vurmədilər. Vaqondaykən sifətlərinə çədikləri bəzək-düzək, vəsmə-sürməni tərətməsinlər.

Kişi əllərini qoşalayıb, gölcüyə saldı, iki-üç kərə su ilə doldurub üzünə çırpdı. Bununla da elə bil ağlayan-çağlayan suya soraq çatdırdı: onun əsl yiyələri, qədrini bilənlər qayıtmışlar.

O, yuxuda özünü neçə kərə yaldakı bu kəhrizin üstündə görmüş, ovuclarını doldurub içmişdi. Nə qədər içmişdisə, yangısı keçməmiş, ürəyi soyumamışdı. Bu yuxununmu illətiydi, yoxsa işğal altında qalan su yangı söndürmək dəyərini itirmişdi.

O, Bakıda su içmirdi. Kür suyunun yarısı gürcülərin, yarısı da erməninin çirkabı, pəşovuydu.

Sağlamlıq qaynağı, susuzluq illacı, ürək soyudan kəhrizə qəsd etmişdi ermənilər. Dərədən ucaya—yal başına qaldırılmış kəhrizi susdurmuşdular.

Dəyirman dərəsinə girəndə kişi gözlərinə inanmadı.

Bu dərə—uzun dərə vaxtilə başdan ayağa bomboşdu. Uşaqlar orada futbol oynayır, Xankişillər otarırdılar. Hüseyin ağa kəhrizi açıldıqdan sonra dərə canlandı. Oradan əhaliyə həyatıyanı torpaq paylandı. Tez bir zamanda evlər tikildi, bağ-bağçalar salındı. Qup-quru, susuz dərə kəhrizin sayəsində dolub-daşdı.

İndi, buyur, bax! Dərəni qaytarmışdılar bir vaxtki mağmun, evsiz-eşiksiz, misgin görünüşə. Bağ-bağçalar, ağaclar, evlər viranəyə dönmüşdü...

Müəllim “Dostluq bulağı”ını, Dəyirman dərəsinə belə gördükdən sonra o biri iki kəhrizin taleyini düşündü. Az sonra onları görəcəkdə. Görəcəkdimi? Allah bilir, çaylağın bütün daş-çınqılını ermənilər basıb tökmüşdülər quyuların tərkinə. Doldurmuşdular lağımını, bircə gilə sızmasın.

Çinar kəhrizi, Məmməd bəy kəhrizi də arabir batırdı. Onların dilini bir adam bilirdi: “Veteran.”

O, ötən böyük müharibədə əlindən yaralanmış, hərbi işə yaramadığından buraxılmışdı evə. Davanın ən ağır, qanlı vaxtıydı, o, əlil kimi qayıtmışdı. Onda kim əlindən yaralanıb qayıdır, evə buraxılırdısa, ondan şübhələnilirdilər: “Özü vurub”. Guya əllərinə əski, parça dolayıb özləri vururdu, yaxından atılmış güllənin barıt iyisi ələ həpmasın. Bu veteran da o sarıdan şübhə doğurmuşdu. Müharibə bitəndən sonra qatlanmayan qıçlar qatlandı, yumulmayan əllər yumuldu, əsən başlar düzəldi. Onun duvaq tək qalmış əli tərənəmadi, eləcə donmuş qaldı. Bununla belə o özünü “əlil”dən artıq “Veteran”adıyla tanıdır, sənədlərini qələbədən bir neçə il sonra artıq sayılan “Veteran” adıyla düzəltdirirdi. Evi Çinar kəhrizinin, ondan o yana Məmməd bəy kəhrizinin yaxınlığında idi. Çinar kəhrizinin quyuları eləcə onun həyatının qənsərində idi. Arabir kəhrizlər batır, onda gedib yapışırdılar onun—“Veteran”ın ətəyindən. “Bağ-bostan yanır. Bu kəhrizin dilini sən bilirsən. Çat dadımıza!. Qurtar bizi yanib kül olmaqdan!”

Veteran çox yalvar-yapışdan sonra elin dadına çatır. Gedib düşürdü kəhriz quyusuna. Orada lağımında xeyli yubanır, gəzir, lağımın qabağını nəyin kəsdiyini tapıb götürürdü. Görürdülər, budur, doğma kəhriz yenidən gurladı, sular çağladı. Yığıb ona artıqlamasıyla haqq, pul verir, daha bənd olurdular, o, nəyi tapıb, kəhriz lağımını bağlayan, suyun qabağını kəsən nə imiş.

Bir kərə Çinar kəhrizi tutuldu. Şəhərin, uşaq bağçasından tutmuş xəstəxanayadək hamısının yaşayışı, dolanışı bu suyun sayəsində idi. Yenə üz tutdular “Veteran”ın kandarına: “Gör neyləyirsən. Körpələr susuzluqdan qırıldı.” Veteran düşdü millətin qabağına, gəldi eləcə onun evinin önündən ötən kəhriz quyusu başına. Düşdü dərinə. Orada çox qaldı. Əhali onun özünün orada başına iş gələcəyindən qorxdı. O sayaq davadan qurtulub, gəlib burada özcə evinin qənsərində ölsün?! Səslədilər, harayladılar. Bir iri bürmə qalınmış lağında. Suyun açılmağıyla vurub gəlib çıxdı kəhrizin ağzından. Bürməni tutdular. Demə, kəhrizin lağımını tutan, suyun qabağını kəsən iri bir keçə imiş. Biri barmağını dişlədi. O, bu keçəni Veteranın özcə həyatında, daş qalağına sərili görmüşdü.

Dəyirman dərəsinin bu tayına adlayıb, möhrə hasar boyu irəlilədikdə qabağa çıxan ilk görüntü sərhədçi şəhərciyi olurdu. Şəhərciyə toxunmamışdılar. Ermənilərin hərbi qərargahı orada yerləşibmiş. Guya, oradakı evlər vaxtilə ermənilərin olubmuş. Çar vaxtı pristav, məmurlar əyləşibmiş orada.

“Hunday” sərhədçi şəhərciyinin iri, çağ darvazası önündən burulub, sallandı mərkəzə.

Ziyarat zirvəsindən baxanda, ta Arazacan bütün bu yurdun torpaqları dağlı-təpəli göz önündə açılır. Ən başda Ziyarat, ondan enişə TEJ, gündoğana doğru Balyand dağları, günbatandan Gordu, Cəbrayıl-ata, Çomağ-ata, Alpaşa sıralanır. Dağlar iki yandan qol açıb Cəbrayılı qucur...

O tay Mirzəcanlı, bu tay Qalalı məhləsiydi. Qalalılar köçürülmüş, Dəyirman dərəsi, Qurban təpəsində yurd salmışdılar.

Yarəhmədliyə gedən arxın üstə rayon daxili işlər şöbəsi, ondan aşağı qəssab Məhəmmədin evi, daha aşağı çayçı Cümşüdüün üstü dəmirli mülküydü.

Döngəyə çatıb rayon mərkəzinə enəndə, kişi bu yerdə gözgörəti bir varlığın çatışmadığından çaşdı. Qəssab Məhəmmədin həyatında ucalan, milis şöbəsinin, dustaqxananın üstünə gərilən iri, qol-qanadlı cəviz ağacı görünmədi...

Milis şöbəsinin giriş qapısından ötdülər. Darkeş, uzun qapıdan indiyədək nə qədər insan girmiş, geri qayıtmamışdı. İdarə binası küçədən bir, həyətdənsə iki mərtəbə idi. Müəllim hər gələndə oraya baş çəkir, “omon”çuların halından, işindən xəbər tuturdu. Qabaqkı milis rəisi bu yerdə ad çıxarmış, qoçaq insan kimi tanınmışdı. Ona siyirtməsində saxladığı qara, qılı erməni qulaqlarını göstərən adam...

Rus silahlılarının köməyilə Dağlıq Qarabağ, Hadrutun on altı kəndini almaqda bu rəisin xeyli əməyi olmuşdu. Orada, o kəndlərdə başlanmış talandan onun nəinki xəbəri olmuş, hətta danışırdılar, o, buradan dəyişilib, gedəndə özüylə iki farmaş xalı-gəbə aparıbmiş.

O getdi, yerinə yerli bir oğlan keçdi. Bu, Soltanlı kəndindəndi. Əsilli-köklüydü, Daşbaşı əməliyyatına o başçılıq etmiş, erməni kəndini onun dəstəsi almışdı. Kənd dağ başında idi. Ermənilər əksərən yüksəkliklərdə döyüş mövqeyi tutur, oradan düşməni asanlıqla görüb, atəşə tuturdular. Daşbaşı da uca dağın başında idi. Bizimkilər, milis bölüyü, yeni rəis Məhərrəmovun komandirliyi ilə Daşbaşıya gecə yanaşmışdılar. Qaranlıqda dağı dırmanmış, alatoranda çatmışdılar ermənilərin ön səngərlərinə. Atəş açmamışdılar, düşmən duyub düşməsin. Milisdə bir yekəpər, güclü oğlan vardı. O çatmışdı ön səngərə. Əl atıb iki daşnaq-əsgərin boynundan yapışib, tozlamışdı dərəasağı. Səngərlərə girmiş, erməniləri susdurmuş, əsir götürmüşdülər. Bu döyüşdən sonra cavan milis rəisinin hörməti xeyli artmış, ona ümid bağlamışdılar.

Məhərrəmov qanacaqlı oğlandı. Bir kərə bu kişi oturmuşdu onun kabinetində; söhbətləşir, çay içirdilər. Qapı açıldı. İçəri qarayıq bir adam girdi. Sir-sifətdən gədəyə oxşayırdı, iki qatar çal-çarpaz güllə bağlamışdı, belində tapançası, bütüncə canlı bir cəbbəxana idi. İcazə almadan girdiyi otağın ortasında dayandı, sonra o baş-bu baş gəzindi. Nə isə dedi, soruşdu, ötgəmcəsinə çıxıb getdi. Kişi bir az tutulub rəisdən soruşdu: “Bu kimdir?”. Rəis qımışıq söylədi: “Xalq cəbhəsinin başçısıdır.” Kişi ardınca maraqlandı: “Sizə köməkləri dəyirmi?” Rəis bu suala da gülüb, söylədi: “Silahlarımızı zanit edirlər.”

“Hunday” şəhərin aşağı meydanı, Çinar altına enərkən, müəllim Çinar kəhrizinin üstündə İcraiyyə komitəsinin qabaqkı binası önündəki bir parça yerə baxdı və oranı boş görəndə tutuldu. Burada bir heykəl vardı. İndi yoxdu. Halbuki o heykəl buradan xeyli qabaq, erməni-Azərbaycan savaşı başlamazdan götürülmüşdü...

Universitetə yenidən girmişdi, oxuyurdu, tələbə olmuşdu. Bir gün səhər fasilədə ona söylədilər ki, bir qadın onu axtarır. Qadın onu tapdı. Arıqaz, ağbirçək, gümüşü cıqqaları qıvrılmış ağbəniz bir zənəndi. Göyümsov gözlərindən mehribanlıq sezilirdi. O, müəllimi, o vaxt on yeddi yaşlı oğlanı Sabunçu vağzalı yaxınlığında bir evə gətirdi. Bura onun mənziliydi, yoxsa emalatxana. Döşəmə, masanın üstü, yer-yurd büsbütün sement parçaları, gips qırıqları, insan əzalarına bənzər tör-töküntü idi. Başqa masanın üstündə bir bədən-büst qoyulmuşdu. Tələbə oğlan masa üstündəki heykəle baxcaq, ürəyindən bir səda qopdu. Ona tanış doğma gəlirdi gil-insan.

Qadın onu masa üstündəki heykəle yanaşdırıb, hər ikisini tutuşdurmuş tək, gah ona, gah heykəle baxdı. Sonra arıq, titrək əllərini oğlanın başında, çiyində gəzdirdi...

Bu, onun qardaşının abidəsiydi. Qadın heykəltərəşdi. Rayonun sifarişiylə onların yerlisi, Sovet İttifaqı Qəhrəmanının heykəlini düzəldirdi.

Qəhrəmanı görmək sənətkara qismət olmamışdı. O, Böyük Vətən müharibəsi deyilən davada həlak olmuşdu. Polşada dəfn edilmişdi. Abidəni yaradacaq qadına qəhrəmanın şəkillərini vermişdilər. Şəkildə insanın bir səmti, üzünün, bədəninin qənsəri görünür. Bu

qadın soraqlayıb, qəhrəmanın universitetdə oxuyan kiçik qardaşını tapmışdı. Güman etmişdi, doğmaca qardaşdılar, yəqin bir-birinə bənzəyirlər. Onu gətirmişdi büstün yanına...

Abidənin rayona, şəhərçiyə gətirilməyi bir şənlik, toy-bayram oldu. Onu Çinar altında, kəhriz üstündə qoydular.

Oğlan hər dəfə heykəllə qarşılaşanda, vücudunu həyəcan bürüyür, özünü qardaşı ilə birgə görürdü.

Heykəltəraş arvadın züryəti yoxdu, əri də yoxdu. Yalqızdı. Bu abidəni düzəltməklə o, övladsızlıqdan qurtulmuş, ana olmuşdu.

Heykəli... daha sonra götürüb, Bazarbaşına adlatdılar. Orada hündür bir sütun üstə yenidən qurdular. Bu heykəl elə bil Çinar altı, kəriz başında qoyulmaqdan ötrü yaranmışdı. Çinar, kəhriz, abidə biri-biriylə uyuşmuş, qovuşmuşdular. Çinar ona ata, kəhriz ana olmuşdu. Heykəlin əzəlki yerindən köçürülməyi qohum-əqrabanın, qardaşın da ürəyincə olmamışdı. O heykəli ona görə köçürmüşdülər, Çinar meydanı qəhrəmanın dövrəsində böyük, kütləvi nümayiş keçirməyə darlıq edirmiş. Bazarbaşı daha genişdi... heykəl götürüləndən sonra Çinar, kəhriz simsarsız qaldı...

Sonra başqa iş oldu. Bu heykəl gipsdən, gildən düzəldilmişdi. İlk insanı da tanrı palçıqdan, gildən yaratsa da, dedilər qəhrəmana qranit, tunc abidə qoymaq lazımdır...

Yeni heykəli başqa bir sənətkar yaratdı. Ona da gedib baxmışdı tələbəlikdən çoxdan qurtarıb, müəllim işləyən kiçik qardaş. İlk heykəl bir yeniyetmə, gənc oğlanın surəti idi. Onunla yenisinin arasında iyirmi il fərq vardı. Guya heykəlin ömrü varmış. Sonrakı heykəli düzəldən ilk heykəlin yaşının üstünə yaş gəlmiş, yenisinin yaşını iyirmi il artırmışdı. Yeni abidə qranitdəndi. Sərt, əsəbi baxırdı. Kiçik qardaş emalatxanada heykəltərəşə söylədi: "O, yeniyetmə idi. Üzünün cizgiləri də oğlan çağında idi."

Əksərən qəbirüstü abidələr düzəldən tanınmış heykəltərəş bir söz demədi. Onda kiçik qardaş rəyini belə bitirdi: "O, yəqin bizim bu günümüzə baxıb, qəzəblənmişdir."

Çinar meydanından hər keçəndə, kişi oraya həsrətlə baxır, qəhrəman qardaşını bu meydanda arayır, burada görürdü.

Bir kərə müəllimi Bakıda bir məclisə dəvət etdilər. Bir heykəltərəş bir şairin abidəsini düzəltmişdi. Ona baxırdılar.

Uca, geniş emalatxanada şair ayaq üstə dayanmışdı. Şer oxuyurdu. Hər kəs rəyini söylədi. Başqa bir heykəltərəş abidəyə yanaşıb, əlini uzadıb onun qıçından tutdu, sıxdı və söylədi: "Bu şalvarın içində qıç yoxdur!"...

Yeni abidə gələndən sonra köhnəni götürüb apardılar qəhrəmanın muzeyi önünə. Oradaca ucaltmayıb, eləcə yerdən qoydular torpağın üstünə.

İndiki, təzə çox hündürdü. Əlçatmaz bir yüksəkliyə qaldırılmışdı.

Çinar meydanına çatcaq, ilk heykəlin boş qalmış yerinə baxanda ona elə gəldi ki, qardaşının heykəli müharibə, atəş nəticəsində yox olmuşdu. O da baş götürüb bu yerdən getmişdi...Yox, onu özümüzünkülər köçürmüşdülər.

Beləliklə kişi Çinar meydanında düşmüş, dayanmışdı qardaşının ilk məskəni Çinar altında, daşla hörülmüş kəhriz arxının qırağında.

Doxsan ikinci il, avqustun axırı. Çinara ilk zərbə, raket onda dəymiş, ağacı yaralamış, bir şaqçasını atmışdı. Onun qoynundakı mələk də çinar qanadı ilə birgə yerindən qoparılmış, məhv edilmişdi.

Kişi min yaşlı qoca ağacın gövdəsinə, qol-qanadına baxdı. O zərbəni Çinar yeddi il qabaq almışdı. Sonrakı illərdə ağac artıb, təzə budaqları, pöhrəsiylə köhnə yaranın üstün örtmüşdü. Bəlkə, daha yeni bir məxluq törənib, ermənilərin yandırıdığı yerini tutmuşdu. Kişi baxdı o yerə ki, Çinar qızı Çinarə orada olmalıydı. Yoxdu. Oraya dəymiş raketin vurduğu yara əzəliki tək bilinmir, sezilmirdi. Zərbə yeri örtülüb, yar-yarpaq altında qalmışdı. Ağac qoynundakı məxluqsa daha törənməmişdi.

Qabaq-qarşı iki yandan daş pillələr enirdi kəhrizə, alabəzək kaşıyla bəzəmişdi bizimkilər pilləkəni. Pilləkən yerində idi, tək-tük kaşı sınımış, qopmuşdu. Kişi əyilib kəhrizin gözüna baxdı. Orada, çinar köklərinin üzə çıxdığı yerdə, lağımın içinə borular salmışdı özümüzünkülər. Çinar kökləri qaralmış dəmir borulara dolaşmış qalırdı...

Sərhədçilər də gəlib Çinar kəhrizindən su aparırdılar qazarmaya. Yol başındakı hərbi şəhərciyə su çıxmırdı. Hələ Hüseyn ağa kəhrizi açılmamış, işə düşməmişdi. Sərhədçilər təkaltı, çəlləkli araba ilə gəlir, arabanı kəhriz arxı üstünə sürür, brezent torbaları arxa sallayıb, doldurub qaldırır, çəlləyə boşaldırıdılar. Çəlləyin ağzından su daşlananda işi qurtarıb, yola düşüb gedirdilər. Hər gün neçə kərə beləcə Çinar kəhrizi üstə gəlir, daşıyırdılar. Bizim ceyranabənzər Qarabağ atlarının yanında çox yekəpər, iriayaq, zırpı “urus atları”nı görəcək, su götürməyə gəlmiş sənəkli, güyümlü mirzəcanlı, Qurban—təpəli qızlar dərhal kəhriz başından qırağa çəkilir, aralanırdılar. “Urus atı”nın gəlişiylə xata baş verərdi. Atın, arabanın çəmini bilməyən naşı əsgər atı həsləyirdi arxın qırağına. Oradan vedrəni dərin arxa sallayıb su götürə bilsin. Əsgər, atı həsləyəndə, yekəpər at özünü saxlaya bilmir, arabalı-çəlləkli aşırırdı kəhriz arxına. Az qalırdı atın qıçı sinsin, çəllək dağılsın. Əsgər qalırdı əlacsız. Bunun üstə onu bir yekəcə cəza gözləyirdi orada, sərhədçi şəhərciyində. Təkbaşına o arxa aşırılmış atı, çəlləyi-arabanı necə çəksin, necə, nə tövr qaldırsın? Yerli cahılların əsgərə yazığı gəlir, yapışıb, güc verib, arabanı, atı dərin arxdan

çıxarırdılar. Əsgər dilini bilmədiyi yerli cavanlara, yaşidlara minnətdarlıq edib, sürüb gedirdi.

Kişi qollarını çirmalayıb, əllərini çağlayıb gedən suya yaxınlaşdırdı. Arxın dibi, suyun altı bütöv daşlar, alabəzək çınqilla doluydu. Daşlara yapışmış yaşıl zəlilər çarpırdı. Çinar meydanına, ocaq-pir sayılan ağacın aşağı-yuxarisına göz gəzdirib, kişi oradan Bazarbaşı meydana yönəldi. Qəhrəman qardaşının abidəsi orada ucalırdı. Orada, yerində dururdumu? Yoxsa göydən kəsöv təkəi təkülən mərmilər ona da xəter yetirmişdi? Onun bir məktubu qalırdı. Muzeyi yaradanda nə qədər axtardısa, o məktubu tapa bilmədi, qoysunlar sərgiyə. Elə bil qəsdən itirmiş, gizlətmişdilər. O, cəbhədən yazırdı: “Buradakı faşistlərlə qurtaraq, sonra gəlib oradakıların dərşini verəcəyik!”.

Yeni müharibədə, Qarabağ döyüşlərində igidliklə vuruşmuş, şəhid olmuş oğlanların xatirəsini əbədiləşdirəndə, onları Böyük Vətən müharibəsində qəhrəman adı almış insanlarla qarşılaşdırmaq istəmişdilər.

Kişi başa salırdı: “Qarabağ döyüşlərində igidlik göstərmiş oğlanlar Böyük Vətən müharibəsindəki qəhrəmanların vərəsəsi, onların övladlarıdır. Hər ikisi bir millətin doğmaca törəməsidir. Elin başucalıdır. Onların arasında ayrı-seçkilik salmaq doğru deyil, nanəciblik, nankorluqdur. Quruluşdan, dövrədən asılı olmayaraq, igidlik, şücaət, qəhrəmanlıq həmişə, bütün zamanlarda yüksək tutulmuş, qorxaqlıq, satqınlıq damğalanmışdır. Sovet İttifaqı qəhrəmanlarıyla milli qəhrəmanları bir-birinə qarşı qoyub, birini dağılmış quruluşun şöhrəti təkəi gözədən salmağa çalışanlar qəhrəmanları, qəhrəmanlığı qısqanan naxələflərdir. Belə fitnəkarların əksəri Böyük Vətən müharibəsində hərbi çağırışdan yayınmış, “bron,” “ne qodni,”...bəhanələriylə daldalanmış satqınlar, satqınlardan törəmiş bic-bicəngəllərdir!”

Kişi Çinar meydanından üzüyuxarı - Bazarbaşına yönəldi.

Ağlına gəlirdi: gedib görəcəm qardaşının abidəsi yoxdur. Bunun bəisi ermənilər deyil, bizim özəcə yerlilərimizdi. Qaçqın evlərini talayan, mal-heyvanı qatıb aparan, dövlət banklarını soyan, kolxoz-sovhoz mülkiyyətini ələ keçirib, müharibədən varlanan qazancırlar, haramxorlardı.

“Dairəittifaq” deyilən binaya yaxınlaşdırdı. Eşikdən suvaqsız iri daş bina Sovet hökumətinin ilk illərində tikilmişdi. Bina yerində idi, əzəlki təkəi Yuxarı meydanın qənşərini kəsirdi.

Heykəl elə bil hənir alıb, özü onun qarşısına can atdı...

Bu yaxınlarda respublika prezidenti bir yığıncıqda eyham vurmuşdu ki, biz sovet vaxtı xalq təsərrüfatı göstəricilərində, faizdə-rəqəmdə xeyli “pripiska”ya, şişirtmələrə yol vermişik. Bundan respublika qazanırdı.

Törənmiş əməllərə o, bununla haqq qazandırır, öyünürdü.

Kişi düşünürdü: hansı zamanda olur-olsun, şişirtmə yol verilməz bir oyundur. “Xalq təsərrüfatında nəaliyyətlərə görə” adıyla alınan nə varsa, orden-medal, mükafatlar hamısı saxta, əyrilik bəhrəsiydi. Həmin yolla alınmış orden-medallar hamısı xalqın ayaqları altına atılmalı, yalanla qazanılmış nəaliyyətlərə görə qoyulmuş heykəllər, büstlər yıxılmalıydı.

Şişirtmə göstəricisi, yalan rəqəmlər verməklə, pul, mükafat, ad-san qazanılırdı. Bəs xalqa bunca yalan satmağın əsl qiyməti nə imiş? Burada axı əxlaq-mənəviyyat pozğunluğu baş alırdı. Ağsaqqal kişilər, katiblər, dövlət hökumət adamları, bütün cəmiyyət, xalq, hətta öz ailəsi önündə yalan danışır, fırldaqçı olurdu. Bunca alqış, sevinclə bəyan etdikləri uğurlar büsbütün qopdu! Saysız-hesabsız, hədsiz şişirtmələr cəmiyyəti aşındırır, çürüdürdü. Yox var tək qələmə verilir, cəmiyyət, insanlar yalana bürünürdü. Respublika heyvandarlıq tapşırığını artıqlamasıyla ödədiyi halda, Bakı dükanlarında on il soyuducuda qalıb, siçanlara yem olmuş bir kilo pazağət almaqdan ötrü iki saat növbəyə dayanmalı olurdu. Bakı mağazalarında Zelandiya, Avstraliyadan gətirilmiş qıpqırmızı qunduz cəmdəkləri asılır, kenquru küçüyünün ətini əhaliyə yedirmək istəyirdilər...

Sovet hökumətini yalanlar, şişirtmələr yıxdı. Başçı, ağsaqqal gözdən düşdü, urvatsızlaşdı. Bir-birimizi dönə-dönə öpmüş, yalamış, yalanla öyünmüşük. Dəliyə hər gün bayramdı. Çalib oynamaqdan, təntənə, dəbdəbədən boğaza yığılmış, məktəblilər, idarə əməkdaşları aeroport yolunda gensek qarşılamaqdan bezmişdi. Ürəklərində o ki, var söyür, qarğıyırdı millət, gələni də, qarşılamağı da: “Aparmağa gəlir.”

Bəlkə, buna da haqq qazandıracaq, nəhayət belə bir dəlil gətirəcəkdi: “Onlar sovet hökumətinin yaramazlığını anlayıb, onu bu yolla yıxmağa çalışırdılar. İndi hətta özünü “dissident” kimi göstərən sovet rəhbərləri antikommunistlər tapılır. Ordenlər, medallar əslində bu üzdən onların xidmətlərinin dəyəri sayılmalıdı. “Yalanı onca de ki, inandır!”

Qardaşının sonrakı heykəlini yaradan sənətkar onun sinəsinə bircə nişan, orden-medal vurmamışdı. Bəlkə, o da orden medalın saxtakarlıq nişanı tək qarşılanaçağından çəkinmişdi. Heykəlin sərt, qəzəbli-acıqlı görünməyinə gəlincə... O, qələbədən keçən əlli il yaşadığımız həyatın yaramazlığını görmüşdü. Onun qəzəbi Avropada axırına çıxdıqları alman faşistlərinə yox, özümüzün yolverilməz əməllərimizə yönəlibmiş...

Sosialist Əməyi Qəhrəmanlarına verilən ulduz oraq-çəkicliydi. Bununla döyüş, müharibə qəhrəmanlarının “qızıl ulduz”undan seçilsə də, onlarda oraq-çəkic yoxdu—heykəltərəş qəhrəman oğlanın abidəsinə ulduz qoymamış, hətta, onun qəhrəman olduğunu yazmamış, həkk etməmişdi.

Qardaşının heykəli yuxarı meydan—Bazarbaşında sağ-salamat, yerində idi. Həmin ucalıqda dayanırdı. Bircə qəlpəsi qopmamış, yaralanmamışdı.

Kişi heykəli öpmək istədi. Qəribsəmiş, kövrəlmişdi. Yeddi ildə üzünə həsrət qalmışdı onun. Heykəl uca idi, kişinin boyu onun üzündən öpməyə çatmadı.

Onu başqa bir iş heyrətə saldı. Hər gün bu heykəlin önündən keçən, məktəbə yollanan uşaqlar, qançəkərlər onun bağçasına baxır, bitkiləri suvarır, bel götürüb güllərin dibini, torpağı yumşaldırdılar. Yeddi ildə özümüzünkülər burada yoxdular. Qaçqın düşmüşdülər, doğma yurdda bircə hayan—yerli qalmamışdı. Bəs bu güllərə kim baxmış, kim onları suvarıb yanmağa qoymamışdı. Heykəlin bağçasındakı kollar gül açmış, həndəvərdəki ağaclar böyümüşdü.

Böyük Vətən müharibəsindən, davanın ölüm-dirim məqamından bir hadisə danışdırdılar. Rostov şəhəri neçə dəfə əldən-ələ keçmiş, oranı gah bizimkilər almış, gah almanlar işğal etmişdilər. Axırncı kərə almanlar şəhəri tutduğu günün ertəsi bir təntənəli dəfn mərasimi olur. Alman əsgərləri çiyinlərində yeddi tabut aparırmış. Tabutlar qırmızı sovet bayrağına bükülmüş. Almanların çiyinlərində aparılan tabutun yeddisi də sovet tankçısı imiş. Yeddi tankçı almanlarla elə döyüşüb-çarpışblar, onların hünəri almanları heyrətə salıb. Almanlar misilsiz igidliklə çarpışıb həlak olmuş düşmən tankçılarını ehtiramla dəfn edibmişlər.

Rayona hər gələndə, kişinin səhərkən baş çəkdiyi ilk yer qardaş heykəli olurdu. Elə ki, görürdü onun bağçası ölüşləyib, güllər solub, kolların dibi daş bağlayıb, qayıdıb düşürdü özününkülərin üstünə: “Gündə neçə kərə onun yanından ötürsünüz. Görmürsünüzmü güllər yanır? Əlinizə bel götürüb, Məmməd bəy kəhrizindən su ayırıb, gətirib, suvara bilməzdiniz?!”—deyər, danlayardı. Muzey işçilərini də məzəmmət edərdi: “Başqa iş görmürsünüz, heç olmasa onun bağçasını suvarın!”

Qəhrəmanın bağçası abad, səliqəliydi. Bir qədər yuxarıda “Veteran”ın eviydi. Hər gün onun qapısında neçə heyvan kəsilir, qızgın alver gedirdi. Bununla yanaşı, “Veteran” heykələ baxmağı da unutmurdu. Heykəlin bağçasındakı gözəl gülləri, dəyərlə bitkiləri gecəyəkən çıxarıb, aparıb öz həyatında əkirdi. Heykəlin meydançasındakı mərmər daşlardan söküb, evinin kandarına düzmüşdü.

Kişi, ona sifariş göndərdi: “Bir də elə iş baş versə, od vurub, sənə evini, ailəni yandıracağam!”

Özümüzünkülərdən kimsənin buraya əli çatmadığı yeddi ildə kim baxmışdı bu bağçaya?

Almanlar erməniləri də ucdantutma qırmaq, məhv etmək, bir millət kimi yer üzündən silmək istəyirmişlər. Belə çıxırdı qonşu rayondan olan qəhrəman oğlan almanlara qarşı igidliklə döyüşməklə, yalnız öz vətəni, xalqı uğrunda deyil, eləcə də ermənilərin xilasını üçün vuruşub. Hər halda buradakı orta məktəbdə rus dili müəllimi işləmiş erməni Yervand da həmin müharibənin iştirakçısıydı: yüksək hərbi çini vardı—kapitandı,

məktəbdə həm də hərbi dərsləri aparırdı. Eləcə də idman müəllimi Artavazd bunları bilməmiş olmazdı.

Bizim alay qərargahı aşağıda, internat məktəbdə yerləşirdi. Bunu ermənilər öyrənmişdilər. Hər dəfə qrad atəşi açanda mərmilər oraya tuşlanırdı. Qərargaha gedən yolun, çaylaq üstdəki körpünün həndəvərinə bir neçə mərmə düşmüşdü.

Məmməd bəy kəhrizinin üstdəki yeməxana, heykəlin yaxınlığındakı köşk dağıdılmışdı.

Bu həndəvərdə bircə heykəl qrad, mərmə toxunmamış, bircə qırnığı qorpmamışdı...

Kişi heykəldən ayrılıb, üz tutdu yuxarı, qəhrəmanın evi-muzeyə doğru. Çaylağın qırağıyla gedirdi. Bazarbaşı meydandan, heykəldən bir qədər yuxarı bunların ata mülküydü. Qalalı məhləsinin sökülməyilə tikilmişdi. Ondan—kişidən böyük, qəhrəmandan kiçik, ortancıl qardaş ailəsiylə yaşayırdı orada. Heykəl meydanına daha yaxın “Veteran”ın çitəmali həyəti və üstü dəmir eviydi. Bu həyətdən mal-heyvan qoxusu vurur, dəri iyi qalxar, neft çəlləkləri düzülərdi.

“Veteran”ın evinə ermənilər toxunmamışdı. Bunu görməzdən də kişi bilirdi. Dava-savaşın qızğın vaxtında “Veteran” gecələr ermənilərə neft, benzin satırmış, onun səxavətini dığalar unutmazdılar.

Qardaşgilin iri darvazası götürülmüşdü, bağçada gilə ağacları görünürdü. Bağçanın başındakı alt-üst ev qalırdı, amma taxtapuşu sökülmüşdü. Daha yuxarı məktəb direktorunun, onun qardaşlarının mülkləriydi. Hamısının taxtapuşu götürülmüş, divarlara da əl qatmışdılar.

Çaylağın hər iki yanınca panellər qoyulmuşdu. Yaz-payız Ziyarat səmtdən baş alıb gələn sellərin qarşısını almaq, yaşayış yerlərini daşqından qorumaqdan ötrüydü. Hələ onda rayon işğal edilməmiş, müəllim bunlara demişdi: “Cəbhədə, döyüş mövqelərində bircə möhkəm səngər, istehkam yoxdur. Təbii selin gəlib-gəlməyəcəyini bilmək olmaz. Amma erməni qoşunu dağlardan axışacaq enişə. Həmin panellərlə onların döyüş maşınlarının, tanklarının qabağını kəsmək, saxlamaq olardı. İkisini-üçünü qaldır çaylağın arasından, yolda qoy, bircə tank keçə bilməz. Panellərin arasından tankvuran silahla düşmənin hərbi texnikasını, BTR, PDM-ləri vurmaq, sıradan çıxarmaq olardı... Bunun əvəzinə siz gəlib-gəlməyəsi sellərin qabağını kəsməkdən ötrü gör nə qədər vəsait, əmək sərf etmisiniz. Əbəs!”

Həyətlər, qapı-baca kimsəsizdi. Bu kişidən savayı başqa qayıdan yoxdu.

Kişi çaylaq qırağı məhlədən, sökülmüş evlərdən ötüb yanaşdı məktəb darvazasına. Muzeyə yol məktəb darvazasından salınmışdı. Hər gün yüzlərlə uşağın keçdiyi yoldan bir

qumsal cığır ayrılır, gedirdi oraya qəhrəman qardaşın evinə. Heykəlinə toxunmamış, bağçasını qorumuşdular. Bəs onun evi, bircə gün yaşamadığı yurdu nə gündə idi?

Müəllim aralıdan gördü, məktəbin darvazası yoxdu. O darvazanın üstə bir lövhə vardı. Mərmər lövhədə qəhrəmanın bərelyef şəkli oyulmuş, yazı yazılmışdı: O, bu məktəbdə hansı illərdə oxuyub, nə vaxt buranı bitirib. Lövhəni Bakıda bir heykəltəraş düzəltmişdi. Müəllim onu bir abidəcə dəyərlə sanırdı. Darvazanı götürmüşdülər, bəs onun üzərindəki mərmər lövhə necə olmuşdu?

Kişi döndü muzeyin çıxırına. Məktəbdən tor çəpərlə ayrılan muzeyin bağçasına yaxınlaşdı. Ayaq saxladı.

Sonrakı tunc heykəli gətirəndə əzəlkini, ağbirçək heykəltəraş qadının yaptığı ilk heykəli köçürmüş, qoymuşdular muzeyin həyətinə, yerdən torpağın üstündəcə.

İlk büstü yerdən, torpaq üstə qaldırmışdılar. Məktəbin darvazasındakı mərmər lövhəni də qoymuşdular buradaca, sütunun ayağında. Bu abidə Bazarbaşındakı abidə təkli boyca deyil, insanın özəcə hündürlükdəydi. Yaxınlaşdı kişi, Qardaş da dayandığı sütunla birgə tərənib, onu qarşılamağa gəldi. Üz-üzə, qabaq-qarşı dayandılar. Kiçik qardaş qollarını açıb, onun boynunu qucdu. Üzündən, gözlərindən öpdü. Nə gil tamı, nə sement qoxusu...

Əlli il qabaq, anası onda uşaq olan bu kişini götürüb, Bakıda əsgərlikdə olan oğlunu görməyə gəlmişdi. Salyan qazarında idi böyük oğlu. Kiçik qardaşını görəndə elə sevindi... Kiçik qardaş onun Bakı istisində yanmış, çöl küləklərində sarsılmış sifətində, qabıq bağlanmış dodaqlarında doğma bir həmir duymuşdu. O həmiri indi, yeddi il ayrılıqdan sonra heykəl-qardaşla görüşərkən, onu öpərkən andı.

Kişi kiçik artırmaya qalxdı. Eşikdə qapı kandarında bir neçə cüt sürtmə qoyulmuşdu. Muzeyə girən onu geysin ayağına.

Qapıda həminke asma qara qılıfı. Kişi əl atdı qılıfa. Çəkən təkli açıldı, bağlanmayıbmış...

Girişdə hər şey yer-yerində, qoyub getdikləri təkli. Onun yay köynəyi—yaxası, biləkləri qırmızı sapla işlənmiş, xırda gülləri olan çəhrayı çit torbada tarı, mizin üstə şahmat taxtası, ağ, qara fiqurlar bir-birinə qarışmış...

Kişi bu biri otağa keçdi. Onun əsgərlikdən, zabitlik məktəbindən, cəbhədən, döyüşarəsi, hospitaldan yazdığı məktublar da yerində idi. Divarda sərgi təkli düzəlmüşdü. Məktubun yazıldığı varaq elə bükülmüşdü uşaqların düzəltdiyi lötgəyə, əsgər pilotkasına da bənzəyirdi.

Tanış doğma əl xətti. Bənövüş mürəkkəblə, “ximi qarandaşla” yuvarlaq, qıvrım, apaydın, səliqəli hərflər. Görüş həsrətli, ümid dolu sözlər. Bütün qohum-əqrəbaya, qapı-qonşuya uzaqlardan, ölüm-dirim ayağından göndərilmiş səmimi salamlar.

Məktublar qabaqki düzülüşündə idi.

Başlıcası SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin 24 mart 1945-ci il fərmanı idi. Fərman “Kommunist” qəzetinin birinci səhifəsində, başdan verilmiş, oradaca qardaşının iri şəkli çap edilmişdi. Bu şəkil qardaşının son şəkli deyildi, onu evdən aparmış, dəyişmiş, hərbi libas geydirmiş, sinəsinə orden-medallarını taxmışdılar. Həmin anda narahatlıq başlamışdı. Sağdısa, niyə onun öz axırncı zabit şəklini tapmayıblar... Bu şəkil, onun orta məktəbin son sinfində oxuyarkən çəkirdiyindən götürmə, qurama idi. Əslində o qəhrəman orden-medalını döşünə vurmağa macal tapmamış, qəhrəmanlıq adı təsdiq olanacan şəhid olmuş, iyirmi yaşlı oğlan Polşada ağır bir vuruşmada bölük komandiriykən həlak olmuşdu.

Fərmanda onun qardaşına Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilməsi göstərilir, şəklin altındakı yazıda isə qəhrəmanın son döyüşü təsvir olunurdu.

Son otaq. Cəbhədə bir tala yer. Orada kiçik bir çadır, alaçıq qurulmuşdu. Bu qaçqınların qurduğu alaçığı andırırdı. Bir şinel, furajka—heç biri onunku deyildi. O, bunların üzünü görməmişdi.

Kişi məktublara göz gəzdirdi. Baxışları açılmış üçkünc məktubun bənövüş sətirləri üzərində dayandı: “...Qonşu Hərəkül kəndindən bir erməni oğlan da mənimlədir. Dərzi Zümrüdün oğludur. Birlikdə günümüz yaxşı keçir...” Sonrakı məktubda bildirirdi: “Hərəküllü oğlanı apardılar. Hər ikimiz qəmləndik. Neyləyəsən adam doğma atasından da ayanılmalı olur.”

...Zümrüdün oğlunun 43-cü ildə qara kağızı gəldi. Ana həmin bu kişini, o zaman on iki yaşlı kiçik oğlunu da götürüb, piyadaca yollandı Hərəkül kəndinə. Hadrutun bu rayona ən yaxın kəndiydi Hərəkül. Orada yasdı. Ana başsağlığı verdi. Oğlunun Zümrüdün oğlu barədə yazdığı məktubu göstərdi. Zümrüdgilə də əsgərlikdən oğlu belə bir məktub göndəribmiş. Yazıbmiş: “Cəbrayıldan bir oğlanla birlikdə, xidmətdəyik”.

Buradaca kişinin ağına gəldi: Zümrüdün bu kişiylə yaşd olan oğlu bəlkə, bu yeni müharibədə erməni qoşunu ilə gəlib çıxıbmiş Cəbrayıla. Qəhrəmanı o saxlayıb, onun heykəlinə, muzeyinə toxunmağa qoymayıb. Bağçasını da suvarıb, yanmağa qoymayıb. Büstü də muzeyin qabağında, yerdən o, qaldırmışdı.

Kişinin gözü öz sağ əlinə dikildi. Baxışları əlinin üstə, biləyə doğru, dəri altında göyərən hərflərə sancıldı. Bu üç hərfi onun əlinin üstünə dərzi Zümrüdün kiçik oğlu yazmışdı.

Böyük qardaşlarının əsgərlikdə birlikdə olduğunu biləndən sonra, uşaqlar da yaxınlaşmışdılar; yaşdaşdılar. Öyünürdülər qaraşlarının dostluğu ilə.

Yığışmışdılar “Bulvar” dedikləri bağın içindən keçən Çinar kəhrizinin arxı üstünə. Əllərinə yazı yazdırırdılar. Kiril əlifbasını, rus hərflərini erməni oğlan yaxşı bilirdi. Həmin hərfləri bu kişinin—uşağın sağ əli üstünə o, qan qarışıq yazmışdı. Bir neçə iynəni bağlamışdı bir-birinə. Batırdı göyümsov boya-tuşa, sancır, iynə ilə döyürdü onun əlinin üstünə, boyanı, hərfləri yeridirdi dəri altına. Qan çıxır, döyülən yeri bürüyür, heç nə görünürdü. Əli, dərisi yara bağladı. Sonra yaralar qaysaqlandı. Qaysaqlar quruyub qopandan sonra hərflər göründü. Tərtəmiz, apaydın göyümsov üç hərf: adı, soyadı, atasının adının baş hərfləri.

Uşaqlar bir-birinin əl-qoluna belə yazılar yazmış, nişanlar qoymuşdular. Onların əksəri sonralar, böyüdükcə illər keçdikcə pozuldu. Erməni oğlanın qarışıq yazdığı üç hərfə yazıldığı vaxtdakı tək aydınca oxunurdu...

Erməni oğlan onun biləyinə bir ilan şəkli də çəkmişdi. Bir qarış uzunluğunda əfi onun dərisi üzərində qıvrılmışdı. İlan, baş barmağından yuxarıki üç hərfə aydın bilinməsə də, sezilirdi. İlandansa, onun qabığına oxşayırdı. Çöldə, kövsəndə çox görmüşdülər ilan qabığını; əfi, cığa donunu soyunur, torpağın üstə atıb gedir...

Kişi “Diplomat”ını muzeydə, şahmat mizi üstə qoyub, eşiyə yönəldi. O, bu evə dönə-dönə baş çəkəcəkdə.

Kişi bir kərə Yerevanda olmuşdu. Moskva jurnalı “Družba Narodov” orada “dəyirmi masa” keçirirdi. Kişi Azərbaycan nümayəndəsi kimi çağırılmış, getmişdi oraya. Araları sərin olsa da, ermənilər hələ düşmənçiliyi üzə vermirdilər. Orada kişi erməni ziyalıları ilə tanış olmuşdu. Cəbrayıl alınandan kişinin əli ürəyinin üstündə idi. Üzeyir bəyin, Azərbaycan sənətkarlarının heykəllərini güllə baran edən ermənilər, azğın, dələduz dığalar Cəbrayıldakı qəhrəman abidəsini də uçurar, ona xətər yetirərdilər. Kişi istədi orada, Yerevanda tanış olduğu erməni ziyalılarına məktub yazsın. Onlardan xahiş etsin, qoymasınlar qəhrəmanın abidəsinə, qardaşının heykəlinə toxunsunlar. Yazmadı. Bunca ağır cinayətlər törətmiş yağının bircə nəfəriyləsə ünsiyyətə girməyi özünə sığışdırmadı.

Yoxsa, Qarabağda qan su yerinə axanda, görürdün televiziyada göstərilər iki qonşu rayon, erməni-Azərbaycan bölgəsi, Qubadlı-Sisyan, Zəngilan-Qafan, Gədəbəylə, Kəlbəcərlə onlara yaxın erməni rayonu nümayəndəsi əl-ələ verib, bir-birini öpür, alqışlayırlar. Deyirdilər: “Biz heç zaman bir-birimizə düşmən gözüylə baxmayacaq, bir-birimizə güllə atmayacağıq! O yanda isə qırırdı erməni yaraqlıları bizim dinc əhalini. Qəribə qardaşlıqdı: “Sən yaxşı oğlansan. Qardaşının atasının gorunu...” Bu sövdələşmənin üstdən onca gün keçmiş başlayırdılar qan tökməyə, dünən dost çağırdığı elin övladlarını, arvad-uşağı qırıb çatmağa.

Kişi eşikdə, adamboyu sütun—özül üstündə qaldırılmış abidə ilə yanaşı dayanıb, məktəbə baxırdı. Məktəbin üstü şiferdi, eləcə qalırdı. İkimərtəbə binanın alt-üst qatından bir neçə pəncərə çıxarılmışdı. Bu məktəbdə onun qəhrəman qardaşı oxumuşdu. Bəlkə ermənilər guman etmişdilər gələcəkdə ora erməni məktəbi olacaq. Hərəkülün, Banazurun diğaları orada oxuyacaqlar. Bu kişi Yervand müəllim, Artavazdla orada, üst qatın açıq eyvanında çox dayanmış, bayram günlərində eyvandan asılmış xalı-gəbəyə heyranlıqla baxmışdılar.

Bakıda işləməyə yollandıqdan sonra kişi məktəbi unutmur, yurda gələndə, oraya baş çəkirdi. Müəllim yoldaşları ilə görüşür, soraq tuturdu. Son dəfə davadan xeyli qabaq gəlmişdi doğma məktəbə. Qalxdı üst qata, girdi müəllimlər otağına. Fasilə idi, müəllim dostlar, dünənki əməkdaşlar hamısı burada idi. Yervandla Artavazd da onların arasında. Kişi dostlarla, tanışlarla görüşdü, yenilərlə də salamlaşdı. Sonra yanaşdı Yervanda, Artavazda, hər ikisinə əl verib soruşdu: “Necəsiniz, daşnaklar?” Artavazd baş qoşmadı, Yervand kinli baxıb dilləndi: “Ayıb deyil səndən ötrü?” Azərbaycanca ermənicədən yaxşı danışırdı. Səliqəli, başarıqlıydı. Şəkillər çəkir, şüarlar yazır, bayramlarda məktəbi bəzəyib-düzəyirdi... Kişi gözləməzdi, onun zarafatyana sözü bunlara toxunar.

Ermənilərlə azərbaycanlılar arasındakı nifaqın köklərini kişi Bakıya gedəndən, orada işləməyə başlayandan dərindən duymağa başlamışdı. Onun zarafatı da əslində zarafat yox, ərki çatan iki erməni qınamaq, sıxışdırmaqdı...

Kişi məktəbin eyvanına baxır, düşünürdü: görəsən, Yervand, Artavazd indi haradadırlar? Yervand barədə eşitmişdi. Bizimkilər Dağlıq Qarabağın on altı kəndini tutmuşdular. Bu iki erməninin doğulduğu kənd—Hərəkül də onların arasında. Onda ruslar bizimlə əlbirdilər. Hadrutun kəndlərini onların köməyiylə almışdıq. Halbuki bu, keçmiş milis rəisinin adına yazılmışdı...

Demə, erməni “Qrunt” təşkilatının başında duranlardan, ara qarışdıranlardan biri Yervand imiş. Bizimlə birgə çalışır, işini də altdan-altdan görürmüş. Hərəkülü tutanda Yervandın dərns keçdiyi oğlanlar müəllimlərini qabaqlarına qatıb, qapazlaya-qapazlaya gətiribmişlər Cəbrayıl daxili işlər şöbəsinə. Yervandın qoltuğunda bir xalça varmış. Evindən götürdüyü bircə bu imiş. Rica edib: “ Bu xalçanı məndən almayın. O mənə Cəbrayıldan yadigardır—xalça sexindən almışam.”

Xalçanı alıb, özünü də əzişdirəndən sonra Yervand müəllimi, o biri erməniləri də Yazılar, Ximzirək səmtdən ötürmüşdülər Ermənistana...

Müəllim məktəbdən, muzeydən ayrılıb, üz tutdu çaylaq aşağı.

Əhali qaçqın düşəndən, yeddi il ərzində bu çaylaqdan neçə dəfə sel axmışdı. Yaz-payız Ziyaratdan çağlayır, dərənin arasıyla daşlanıb gəlirdi. Qabağına nə çıxdı, süpürləyirdi.

Selin tutduğu yerlərdə nə ev tikirdilər, nə başqa bir abadlıq. Bir kərə sel çaylaq arasında – adacıqda mal kəsən iki kişini qamarlamış, daşlara çırpıb öldürmüşdü.

“Çaylaq adası”, məktəbdən yuxarı talada, kişinin dostu, icrakom sədri köməkçisinin saldığı parka iki göz gərəkdi tamaşa etsin. Kəhrizdən oraya su çəkdirmiş, gözəl meyvə, bəzək ağacları əkmış, çəmənlik göyərtmiş, uşaqlardan ötrü yelləncəklər, oyun meydançaları düzəltdirmişdilər. Fəvvarələrdən su fışqırır, Ziyaratdan əsən səpsərin meh adamın könlünü oxşayır, axşamüstülər, yayın bürküsündə əhali oraya yönəlir, dincəlirdi. “Yaramayan torpaq” sayılan bir yerdə bu bağ—park doğrudanca bir abadlıqdı. Çaylaq başında bir parça torpaq dirçəlmiş, canlanıb, gözəlləşmişdi...

Kişi oraya getmədi. “Çaylaq adası” park yoxdu. Tankların təkərləri, qrad zərbələriylə məhv edilmişdi.

Çaylaq adasında erməninin bir parça torpağa əl uzatmağına dözməyən millət Dağlıq Qarabağı, üstəlik yeddi rayonu vermişdi erməniyə?.. O məsgənlər, böyük Qarabağın ayrılmaz parçalarıydı...

Kişi üz tutdu Qurban təpəsinə.

Ermənilərlə davadan xeyli qabaq bizimkilər çaylaq üstündən körpü salmışdılar, ayaqla keçməkdən ötrü, ensiz körpülərdi. Əlvən boyamışdılar, elə bil yerə sancılmış göyqurşağıydı. Bu körpülərdən biri—aşağıda bizim alay yerləşən internat məktəbin yaxınındaydı. Ermənilər onu qradla vurmuş, bəri taydan bir parçasını dağıtmışdılar. Bununla belə hər iki körpü salamatdı, işləyirdi. Yəqin bizimkilər qayıdandan sonra uçub-dağılmış yerini düzəldəcəkdilər.

Bu bir yana. Kişini nigaran qoyan başqa yerdə. Onların—Qalalı tayfasının qəbiristanı Qurban təpəsindən bəri, Bəyallar deyilən məhlənin üstü, yamacda idi. O biri, Mirzəcanlı gorgahı aralı, yuxarı, Xubyarlı altında idi. Təkcə Qalalı deyil, yarəhmədlilər, Nəcəf uşağı gəlmələr də ölülərini orada, Qalalı qəbiristanında basdırırdılar.

Əslən yerli sayılan Mirzəcanlıların qəbiristanı sahmanlıydı, su çəkdirmiş, hasara aldirmışdılar. Yaşillığı vardı, küknar, şam ağacları basdırmışdılar qəbirlərin üstündə. Qalalı qəbiristanı çəpərsiz, hasarsızdı. Pul toplamış, vəsait yığmış, istəmişdilər əzizlərinin uyuduğu yeri abadlaşdırsınlar onlar da. Örüşə qalxan mal-heyvan qəbiristanının arasından keçir, məzarları ayaqlayır, bulayırdı, əhalinin topladığı pulu bir dəyyus mənimsəmiş, yeyib üstədən su içmişdi.

Axıramacal hər iki qəbiristanda qiymətli başdaşları, dəyərli sinə daşları qoyulmuş, qəbirlər yenidən qurulub, sahmana salınmışdı.

Müəllimgilin bucağı qəbiristanının girişində, kandarda idi. Orada bu soydan üç nəfər yatırdı: atası, anası və qardaşı. Ata hər ikisindən əzəl rəhmətə getmişdi. Onun ardınca anası köçmüşdü. Axırda müəllimdən böyük, heykəldən kiçik, ortancıl qardaş getmişdi. Qocalar övlad ölümünü görməmişdilər. Hər kəs öz nöbəsində getmişdi...

Qaçqınlar işğaldan qabaq dünyadan köçmüş, doğma torpaqda basdırılmış mərhumlara həsəd aparırdılar: “Üzlərində su varmış. Torpağımızı ermənilərin tutduğunu görmədilər”.

Kişi qum basmış cığırla qalxmağa başladı. Qəbiristanla qonşuluqda bir daxma vardı. Yoxsul adamdılar, bir itləri də vardı. Məzaristana gələnlərə hürür, daxmanı qoruyurdu. Kim bilir, indi harada, hansı küncə sığınmışdılar. Qoyub qaçdıqları daxmanı imarət bilirdilər. Görəsən itlərini də aparmışdırlarmı?

Kişinin baxışları qəbiristan kandarına dikildi. Bu yerdə üç başdaşı görünməliydə. Yaxınlaşdıqca kişinin qədəmləri tutuldu. Yoxsa, ölüləri də son mənzildən köçməyə vadar etmişdilər?

Kişi qəbiristana göz gəzdirdi. Hündür, dəyərli daşların biri də görsənmədi. Üç başdaşı, ikisi ağ mərmərdən—ata-anası, qardaşıniki qranitdəndi. Son vaxtlar qəbiristanlar da bürüyüb, sıx-sıx gözə çarpan qabrodan dəyərli, ləyaqətli sayılırdı qardaşının daşı. O daşı müəllim—kiçik qardaş bəyənib gətirmişdi.

Qardaşını torpağa tapşırırdıqdan sonra başlıca bir qayğı o idi ki, onun məzarını ləyaqətlə götürsünlər. Qəbir daşları bu səmtdə Xankəndi-Stepanakertdə düzəlirdi. Xalaoğlu oraya yaxın, Ağdamda işləyirdi. Onun Stepanakertdə bir dostu var idi. Onunla danışib, getdilər Stepanakertdə qəbir daşları düzəldilən yerə. Kişi gəzib dolandı, baxdı daşlara. Biri ürəyini titrətdi. Yaşıl, çil daşdı. Elə bil üstündə bir topa kəkotu bitmişdi.

“Bu daşın üzündə bir nisgil var!” söylədi.

Demə, həmin daş eləcə əslində onların sayılan, yaxın bir yerdə, Hadrut səmtdə çıxarılmış. Daşı hazırladılar, üstünə yazısını da yazdılar, qardaşının şəklini lövhəyə vurub bitişdirdilər daşa. Gətirib qoydular yerinə.

Daş ölü yatağındansa, yağış çilənmiş çəmənliyi andırır, kəkotu qoxusu saçır...

Qəbirlər ağlar kökdə idi, mağmın edilmişdi. Başdaşları, sinə daşları götürülmüşdü.

Şəriətə görə müsəlmanın qəbri yerdən seçilməməli, torpaqda itməlidir. Bu şərtə kimsə əməl etmirdi. Varlılar, imkanlılar əzizlərinin qəbrini götürürdülər, abadlaşdırırdılar. Bakı qəbiristanında elə məzarlar düzəltmişdilər, onun qiymətinə bir qəsr, imarət tikmək olardı. İkinci şəhidlər xiyabanının hasarının o üzü, günəbatan səmtdə, Qanlı gölün qırağında daha bir sahə qəbiristana verilmişdi. Orada “Qurd ağzı”nda bir parça torpaq, qəbir yeri

qızıl qiymətində idi. Kimi də bir dirrik—bostanca yeri daş hasara almış, mərmər, kaşı döşəmişdi. Hələ orada kimsə ölməmiş, kimsə basdırılmamışdı. Yeni kapitalistlər, milli burjuylar bu dünyada özlərinə firavan yaşayış qurmuş, o dünya qayğısına da qalmış, sağkən axirət mənzillərini də tikmişdilər.

Bununla belə qəbirüstü daşları, qabro, mərmərləri oğurlamaq da başlamışdı. Bu əməl qovğa, qızıq, qan tökülməkdəyikən, daha da artmışdı.

Xaçpərəstlər ölümləri ehtiramla yad edir, onların qəbri üstə yeyib-içir, şənələnirlər. Bu halda, onlar necə olmuşdu belə alçaq əmələ qurşanmışdılar?

Bizimkilər qonşu Hadrut bölgəsinin kəndlərini tutduqdan sonra, hər kəs bir erməni evinə yiyələnmiş, bağ-bağatı, ağacları da paylaşmış, qəbristanlara əl qatmışdılar. Həmin kəndlərin sakinləri gecələr gizli kəndə gəlir, evlərinə, qəbiristanına baş çəkirmişlər. Qəbirləri talanmış görəndə şivən qoparırmışlar. Belə isə onda bizimkilər hansı imanla qəbiristanlarını sökülmədiyinə, yağmalanmadığına, dəyərli daşların götürülmədiyinə ümid bağlaya bilərlər?

Buyur bax! Gör qurulu qoyub getdiyini qəbirlər nə kökdədir. Öləndən sonra mərhumları yenidən qətlə yetirmişdilər. Hamısının başı vurulmuşdu.

Qaçqınlıqda ölənə basdırmağa bir parça torpaq, yer tapmırdılar. Minnət-sifətlə iki arşın gorgah alırdılar. Gözləri yumulmurdu qaçqınkən ölənlərin. Orada doğma yurdda basdırılanlara həsəd aparır, axır nəfəsdə yastıqlarını doğma yurd səmtə çevirtirir, son sözləri bu olurdu: “Öz yerimizdə ölüb, doğma torpağa qoyulsa idik, elə bilərdik ölməmişik!”

Qəbiristanlarda hər kəs olsa-olsa, babasının yerini bilir, onun qəbrini tanıyır, ildə bir yol, yadına düşsə, baş çəkərdi. Köhnə qəbirlərin, soy-köklərin məzarlarının əksəriyyəti itib batmışdı. Cəbrayılın yiyəsi Hüseyn ağanın, onun iki oğlunun qəbri burada idi. Onların yaşadığı yerdən soraq verən bir əlamət yoxdu. Şəriətə əməl etmişdilər. Köhnə ölümlərin üstə çapılmış bir parça daş qoyulmuşdu. Sayılan, mötəbər şəxslərin qəbirlərini nişan verməkdən, tanımaqdan saqınmışdılar. Adsız, ünvensiz arxayınca yatacaqdılar.

Böyük Vətən müharibəsində, elə ki, sovet qoşunları Avropanın sərhəddini keçdilər, o ölkələrə girdilər, döyüşçü—əsgər ailələrinə “trofey” bağlamalar gəlməyə başladı. Bizimkilərin Avropada tutduqları şəhərlərdən göndərdiyi bağlama—“pasilkaların” içində nələr yoxdu! Əntiqə qadın geyimləri, krepdişin donlar, ipək alt köynəkləri, zifir qoftalar, çəkmələr...Doğrudur, Avropada qadınlar, görünür, arıq, nərmənazikdilər. Onların geyimləri bizim körpəcə qızların da əyninə dar gəlirdi. Davanın qıtlığı, yeməyin, azuqənin azlığı ucbatından bizim övrətlər də sınıxmış, incəlmişdilər. Daha bunca yox. Kimsə “pasilkada geyimləri”ni sovxa, mirat sayır, geymirdi. Çıxarıb bazarda satdırır, una, buğdaya, azuqəyə dəyişirdilər.

O da ağıllarına gəlirdi: bəlkə bu qara kostyumu ərim ölünün əynindən soyundurub? Axı, xaçpərəstlər ölünü diri kimi geyindirib, qəbrə qoyurlar. Elə bil rəhmətliyə toy edirlər. Bunu bizim sovet əsgərləri, döyüşçülər bilmiş olardılar. Bir şəhəri, kəndi alan tək cumardılar qəbiristana. Açıb məzarları, lütləyərdilər ölüləri.

Təkcə libaslar, geyimlər deyildi. Üzüklər, saat, qolbağı, kəmər də göndərirdi evlərinə, arvad-uşağa döyüşən əsgərlər. Sabunun içinə qızıl qoyub göndərirdilər. Bağlama yiyəsi bunu ağına gətirməyib, ərinin göndərdiyi həmincə sabunu bazara çıxarıb, surraquat qiymətincə up-ucuz satırdı. Kişinin dolabın içinə qoyduğu, ya sonra göndərdiyi məktubu oxuyanda yanını çimdikləyirdi əsgər arvadı. Kişi oradan, döyüş ayağından, ölüm-dirim içindən yazırdı: “Göndərdiyim sabunla öz üzünü yu, uşaqları yuyundur.”
Yaman da yudu!

Kiminsə bağlamasının içindən qızıl diş qapaqları çıxmışdı. Yoxsa, əsgərlərimiz Avropada meyidlərin dişlərini sökürmüşlər? Əsl əsgər, döyüşçü adını şərəfsiz əməllərlə ləkələməzdi...

Ermənilər bizim qəbiristanlarda məzarların yalnız üstünə toxunmuş, başdaşlarını, qiymətli mərmərləri, qabroları söküb aparmışdılar. Onlar bilirdilər “musurmanlar” qızıl diş xoşlayırlar. Bir də görürsən cavanca oğlanın, qızların dişləri büsbütün qızıldı. Sapsağlam dişlərini çəkdirir, yondurub, qızılladırlar. Eləsi var ağzı elə bil daş-qaş, ləl-cəvahir mücrüsüdür. Dodaqlarını açcaq, par-par parıldayırdı. Ermənilər belə ölünün yerini arayar, tapar, sökərdi onun ağzını. Belə bir işi ermənilər gəlincə, bizim öz gərəşənlərimiz görməmiş olseydilər.

Talanmış qəbiristanı tərک etməzdən, kişi kandarda dayanıb qəbristana, gorgahın enişindəki daxmaya baxıb düşünürdü: “Erməni yüz illərdi bizi köçürür. Qədim torpaqlarımızda qoymur özümüzdən sonra qəbirlərimiz, qəbiristanlarımız qalsın. Türbələrimizi yox edirlər. Davadan xeyli qabaq Qarabağın ulu dağları-yaylaqlarımızda, Salvartıda, Bazar-çayda oraya düşən yurdun, elin bir də kiçik qəbristanı olurdu. Yaylaqda önləri həmin məzarıstanda basdırır, doğma torpağa tapşırırdılar. Ermənilər Qarabağ savaşından çox qabaqlar həmin “musurman qəbirləri”ni dağıtmış, itirmişdilər. Kişi dönüb qəbiristandan aralandı, enişə enməyə başladı. İşğal illərində buraya gedib-gələn olmamış, qum-çınqıl sürüşüb cığırı basmışdı. Müəllim yolunu çaylağın üst yanından saldı. Oradan keçəcəkdə Mirzəcanlı taya. Onun evi, həyəti orada idi.

Qurban təpəsindən bəri bağbağatdı, daha sonra müəllimin məhləsi başlayırdı. Buralara kişi yaxşı bələddi. Onun uşaqlığı qədim Mirzəcanlı, Yarəhmədli bağlarında, ağacların təpəsində keçmişdi. Bu yerdə hər bir bitkinin qol-qanadı ona tanışdı.

Bağlar elə bil insandan küsmüş, başlarını salmışdılar aşağı.

Buralar qədimlərdən bağ yerləiydi. Elə ki, başladılar bu torpaqları həyətəni təkə əhaliyə paylamağa, qədim bağlardakı qoca, cavan ağacların hər biri düşdü bir ailəyə: Eləsi vardı həyətinə iri qoz ağacı, o birinə tənək dırmanmış gər, bir başqasına dağdağan, qovaq düşdü: “Yoğurmadım, yapmadım, hazırca kökə tapdım!” O ağacların hər birinin o görünüşə, boy-buxuna çatmağından ötrü əlli il vaxt lazımdı, bir insan ömrü. Amma bu adam bircə gündə yiyələndi ona. Keçmiş bağ yerlərində evlər tikildi, yurdlar salındı...

Uca ağacların heç biri kişinin gözünə dəymədi. İndi anladı, niyə ucaboy bağlar törə, qınına çəkilmiş təkə görsəndi. Eşitmişdi, ermənilər tutduqları yerlərdə, kənd-şəhərlərdə uca, dəyərlı ağacların hamısını kəsmiş, qoz, dağdağanları yox etmişdilər. Bu ağaclardan hər cür əşya, mebel, avadanlıq düzəldib, baha qiymətə satır, qazanırımlar...

Kişinin hələ bayaq şəhərə girəndə Qəssab Məhəmmədin həyətində sezdiyi boşluq, elə bil bütün məhlələyə yayılmışdı. Oradakı cövüz ağacını kəsmişdilər. Qədim bağların yadigarları yox olmuş, götürülmüşdü.

Müəllim kolxoz idarəsi səmtdən yaxınlaşdı öz məhəlləsinə. O başdan böyük mülk, alt-üst ev açılərindi. Onu bütövcə götürmüşdülər. Ondan bəri Siracın, İldırımın evləiydi. Bu evlərin də elə bil hamısının başını vurmuş, boynunu sındırmışdılar. Heç birinin taxtapuşu yoxdu, dəmir taxtapuşları qoparmışdılar. Evlər də bağlar təkə boynu vurulmuşa dönmüşdü. Buradakı evlərin də əksərinin divarlarını sökmüşdülər, onlar “mədənkaryer” daşı ilə tikilmişdi. Darvazalar, hasarlar bütövcə götürülmüşdü.

Siracın həyətindən qalxan cövüz daha hündürdü. O da qədimdən qalma iri ağacdı, hasar üzərindən aşıb, yolun üstünü tuturdu.

Gövdəli hündür ağacların heç biri yoxdu, məhlə əzəlki görünüşünü büsbütün itirmişdi.

Yanaşdı təyyarə anqarına oxşar uzun binaya. Xalça birliyi! Ondan bu yana kolxoz idarəsi və bacısının başçılıq etdiyi toxumçuluq şöbəsinin yerləşdiyi ev.

Qoz ağacları bağların ehtişamı, ucalığıydı. Cövüz insan sağığından ötəri çox faydalıydı, təpər gətirirdi kişi qisminə. Axır vaxtlar televiziyada, qəzətlərdə qoz, qoz yağı min dərđin dərmanı təkə təriflənirdi. İki-üç qoz ləpəsi ye, gör səni necə qızıxdırır. Yağılar elə bil bizim milləti təpərdən salmaqdan yana, cövüz ağaclarını büsbütün kəsmişdilər. Onundamı həyətindəki ağaclara toxunublar?..

Elə ki, payız gəldi, qoz cıbrıqdan çıxdı, bağlarda cövüz çırpılmağa başlayırdı. Ərənlər, əllərində salba, dırmanırđılar ağaclara. Qol-qanadı şaqqa-şuq döyür, cövüzləri tökürdülər. Elə çırpır, döyürdülər, elə bil ağaclara cəza verirdilər. Hər il çırpanda qoz ağacını nə qədər bərk döysən, yenki il o qədər artıq bar gətirəcəkdı. Odur ki, döyənəylə, çomağla yetərincə döşəyir, vururdular. Cövüzlə yanaşı ağacın iri, qalın yarpaqları, bur -

budağı da qopub sərilirdi yerə. Salbaçılar qoz ağacının qol-qabırğasını sandırmaqdan çəkinmirdilər.

Cövüz ağacları arasında, şübhəsiz ən irisi qəssab Məhəmmədin həyatındakıydı. Qəssabın kiçik oğlu bu kişinin uşaqlıq dostuydu. Birlikdə quzu, toğlu otarır, oradaca bağ talasında dolanırdılar. Qəssabın qızısa bu kişi, ondakı cocuqla bir sinifdə oxuyurdu. Qız ondan böyükdü, iki il sinifdə qalmışdı. Oğlan dərs sarıdan ona kömək edirdi. Əvəzində qəssabın qızı həyətlərindəki qoz çırpılında qoyurdu bu uşaq—onun sinif yoldaşı həyatın ayağından keçən kəhriz arxına düşən cövüzlərdən götürsün. Qız özü də heybəsinə, çantasına yığıb məktəbə gətirdiyi qozdan ona pay verirdi. Həm də güdürdü görsün qozları, yağlı ləpələri yeyəndən sonra bu oğlan nə hala düşəcək...

Cövüz payızçağı, məktəblər açılandan az sonra cibriqdan çıxır, çırpılırdı.

Qəssabın qızı irilmişdi. “Qız ağacı, qoz ağacı, hər yetən bir salba atar!” Bu sözü ondakı uşaq belə yozurdu: guya qəssabın cövüzünə kim salba atsa, onun qızını da o, alayıdı.

Bu yerin qozu Ordubad cövüzütək nazıqabıq deyildi. Çətin sınırdı, amma yağlı, güclüydü. Çərəkən, Papı kəndlərindən onların məktəbinə xeyli qız oxumağa gəlirdi. Yeddinci sinfi öz məktəblərində bitirdikdən sonra rayon mərkəzinə yollanırdılar. Bu qızlar əllərinə, dırnaqlarına elə bil xına yaxmış olurdular. Ovucları, dodaqları yağlı, boyalı görünürdü. Qoyun-qoltuqları cığhacığdı. Çərəkən, Papı kəndlərinin yaxşı cövüzü olurdu. Kəndçi qızlar məktəbə qoz gətirirdilər. Sütül cövüz yediklərindən əl-ovucları, dodaqları bulaşır, boyanır, elə bil xına yaxırdılar. Sütül ləkəsini eləcə həmin vaxtlarda sulanan qora ilə yumaq, təmizləmək olurdu...

Həyətlərdə qədim bağlardan qalma cövüz ağaclarının bircəsi də gözə görünmədi. Hamısını kəsmiş, yox etmişdilər ermənilər.

Kişi öz həyatına yaxınlaşmaqda özünə bununla təsəlli verirdi: erməni işğalçılarının törətdiyi bütün cinayətlər Nürinberqşayaq bir məhkəmədə açılmalı, ifşa edilməlidir. Yalnız qırdığı dinc əhali, körpələrin intiqamı yox, qətlə yetirilmiş ağacların da cəzası verilməliydi. Bağ-bağçalara amansızcasına divan tutmuş qəsbkarlardan məhv etdikləri bitkilərin də qisası alınmalıydı.

Hərbi məhkəmə qarşısında törətdikləri qətlə cavab verməli olan erməni basqınçıları ağacların məhv edilməsinə görə onlara xas biciliklə başqasayaq bəraət araya bilərdilər. Deyərdi erməni yağlar: biz cövüzləri kəsməklə “musurmana” ziyan yox, xeyir vermişik. Qoz ağacı havanı zəhərləyir, iri yarpaqlarıyla çoxlu oksigen alır, zəhər buraxırlar. Gecə qoz ağacının altında yat, yuxuda boğulub ölərsən!”

Doğrudan, niyə onların ata-babaları bilməyiblər qoz ağacları zəhər buraxır. Biliblər. Qoz ağacları keçmişdə yaşayış yerindən, evlərdən xeyli aralıydı. Sonralar həyatıyanı

paylananda, onlar da başqa ağaclar tæki, düŝmüşdü yer yiyæsinæ. Evlær dæ oradaca tikilmışdi. Cövüz ağacları evlæræ deyil, evlær onlara yavuqlaşmışdı...

Müællimin hâyætində üç cövüz ağacından savay dağdağan, bir yemiŝan, qarellæ, hêmærsün—itburnu vardı. Bu ağacların heç birini o ækmæmişdi. Ondan qabaq bu yer kolxozun olmuŝdu, onlar da ækmæmişdi bu ağacları. Yabanı bitkidæn müællimin xoŝu gælirdi. Dağdağan ocaqdı, Mirzæcanlı, Yaræhmædli bağlarında xeyli dağdağan ağacı vardı. Müællim uŝaqlæn hæmin ağacların tæpæsinæ dırmanmış, uc budaqlardan son barı dærmışdi. Dağdağan meyvæsi qırmaya bænzæyir; yupyumru, xırdaca, qurŝun tæki bærk. Qoy tûfængin lûlæsinæ, çax düŝmænin başına, öldürsün!

Dağdağan ağaclarından æt kötüyü, araba topu, boyunduruq, qolavan, daha keçmişlærdæ xıŝ düzældirmişlær. Dağdağan ulu ocaq-pir sayılır, ona and içir, næzir deyirdilær. Møhkæm ağacdı, qol-qanadı filæ bænzæyirdi. Bircæ saplağından sallaŝ, sæni saxlasın. Dağdağana dua yazdırır körpænin yaxasından asır, bilæyinæ bağlayırdılar.

Kiŝi keçdi evin qænŝærinæ. O, tikdiyi evlæ birgæ hâyætindəki ağaclarla öyünür, onların qædrini bilirdi. Ev indi tikilsæ dæ, hâyætdæ otuz-qırx ilin yetirmælæri vardı. Hêmærsün, yemiŝan qædimlik, saflıq timsalıydı væ elæ bil çöllærdæ, ucsuz-bucaqsız torpağın üzærindæki asudæliyi bu bitkilær buraya, kiŝinin kiçik hâyætina dæ gætirib, onu genişləndirmişdilær.

Hâyætindəki bütün ağacları işğalçılar miŝarla kæsmişdilær. Kiŝi æyilib kötöklæræ baxdı. Kæsilmiş yerlærdæ işıqla işlæyæn miŝar izlæri, miŝar diŝlærinin yeri sezilirdi.

Hâyætın ortasında ucalan iri qozun qol-qanadı az qalırdı üst qatın pæncææsindæn içæri otağa girsin...

Yenicæ başa gælmækdæ olan evin taxtapuşunu, alt-üst bütün pæncææləri çıxarmış, götürmüşdülær. Hælæ Bakıda eşitmişdi, ermæniler işğal etdikləri yaŝayış yerlərində, ŝæhærlærdæ, kændlærdæ evlærin üstünü, taxtapuşları söküb aparıblær. Taxtapuş sökmæk işini onlar vertolyotla görürmüşlær. “Næridæyæn circıramalar enirmiş evlærin üstünæ, taxtapuşu özünæ bağlayıb, qalxır, dartıb qoparır, caynağında aparırmış.

Xeyli aralıdaykæn, kiŝi duyanda onun da evinin taxtapuşunu söküblær...næ vaysındı, næ yanıb-yaxıldı. Üræyində bir inanılmaz tæsælli baş qaldırdı.

Qaçqınlıqdan bæri paytaxtın az qala yarısı rayonlular, qarabağlılardı. Halbuki o vaxt, tælæbæliyæ başlayanda Bakı vağzalına çatanda, vaqondan düŝændæ qalırdın haraya üz tutasan. Çamadanı qoymağa, bircæ gün gecælæmæyæ yer—düşærgæ yoxdu. Qæribdæn-qærib sanırdı özünü. Elæ ki, qatar Bakı vağzalına çatıb dayandı, yeniyetmæni ağlamaq tuturdu... Yaşlandıqca kiŝi ŝæhærdæn daha artıq soyuyur, æl üzürdü. “Belæ dæ ev olar? hær ŝey ŝærik, ortağ. Bütün bu dolaşıqlıq, tærklæsmæ sænin müstæqilliyini alır, asılı hala salır sæni, özçæ evinin içində. Kiŝinin öz hâyæti, evi olar. Açdı darvazasını, girdi evæ, hæ, buranın yiyæsi,

ağası sənsən! Səndən savayı heç kim. Görünür hər bir ağac, bitki, bir tala torpaq, nə varsa hamısı ancaq sənindir. Sən özün də özünləsən!”

Sovet İttifaqı dağılmış, kənddə, şəhərlərdə yeni-yeni evlər, imarətlər tikilməyə başlamışdı. Kişinin kənddə yurd salmaq, ev tikmək istəyi gerçəkləşmişdi. Şəhərdə yaşayan, əslən kənddən, əyalətdən olan bir çox ziyalı, imkanlı doğma yerlərdə ev tikməyə həvəsimiş, başlamışdılar yurd salmağa.

İyirmi ildi, hələ sovet vaxtı bu kişiə doğma yerdə, çaylağın o tayı, Mirzəcanlı torpağında həyətyanı vermişdilər. İmkanı olmur, qərara gələ bilmir, onun həyətyanısı, bir parça torpaq oradaca yetim təki qalırdı.

Bir yay kişi doğma yurda gerçək bir həvəs, niyyətlə gəldi. İyirmi ildən bəri boş qalmış, nisgilli yeri dolandı, gəzib baxdı. Oradaca onun ev tikmək istəyi dirçəldi. Kişini bir iş yubandırdı. Bura, bu yer, həndəvər bütün qohum-əqrəba, bacısıgilə, övrətgilin də ata mülkünə yaxın, şəhərə bitişikdi. Bu kişi seyrəklik, kənddə də ucqar axtarırdı. Anası hərdən onun təklənməyindən yana deyirdi: “Sən tənhalıq, yalqızlıq axtarırsan. Təklidən adamın bağı çatlar!”

Kişinin yalqızlıq keçirdi könlündən. Şəhər civarında belə bir yer vardı: Yal Balacanın yurdu. Ora şəhərin söykəndiyi Həsənli yamacında tək, yalqız bir məskəndi. Onun yiyələri də qocalmışdı, aralı yaşayısa son verib, el-obaya yanaşmaq istəyirmişlər. Onlar kişi ilə yurdlarını dəyişməyə razılıq verdilər. Kişi bir gün dostu, icrakom sədri köməkçisi ilə yollandı oraya. Dostunun torpaq, ev-mülk işində başı işləyirdi. Gəldilər, onun məşinında çıxdılar Yal Balacanın yamacına. Onları ev yiyələri xoş qarşıladı, nədən yana gəldiklərini bilir, onları gözləyirdilər. Gəzildilər, dolandılar. Mülk köhnə idi, üstünün taxtapuşu dəmir olsa da, artıq çürüməyə üz qoymuşdu, ev də iki otaqdı, kişi buraya gəlsə, şübhəsiz, söküb təzəsini tikməliydi. O, yaşamış mənzildə yaşamağı özünə sığışdırmırdı. Büsbütün təzə, yalnız özünün ayağı dəyəən ev quracaqdı...

Onu ev yox, həyət, onun sakit, yalqızlıqda olmağı çəkirdi. Kişi həyətin ayağına doğru getdi, yubandı, dostunun da oraya gəlməyini gözlədi.

Həyətin ayağında, bir parça yerdə bir neçə daş dikəlmişdi. Kəsmə, yonulmuş daş deyildi, amma, beləcə dik dayanmışdılar. Buradaca aydınlaşdı ki, ölülərini ev yiyələri buradaca, həyətdə basdırırlar. Bunlar mərhumlardan başdaşdır.

Bununla da kişi Yaldakı yurddan gözünü bilmərrə yığdı. O, diri-yəkən qəbiristan sakini olmaq istəmədi.

Eşidib bilən, erkən çatan qohum-qardaş onu qandırdı. Qonşuluqda qançəkənlərin olmağı yaxşıdır. Bir dərdin-odun olsa, dadına çatarlar. Yalqızlıqda ölərsən, neçə gün ortalıqda qalar, soraq tutan olmaz.

Kişinin könlündən bir yer də keçmişdi.

Bizimkilər İranla birlikdə Xudafərində su elektrik stansiyası tikirdilər. Bu da Naxçıvanda tikiləndəndi, amma ondan xeyli güclü olacaqdı. Kişi Arazüstəki tikinti ilə maraqlanır, hər dəfə rayona gedəndə Xudafərinə, Qumlağa baş çəkir, işin gedişini izləyirdi. Araz üstə qədim Xudafərin körpülərindən başqa yeni körpülər salınmışdı, o tay-bu tay bu yeni körpü ilə bağlanırdı. Yeni körpü, əlbəttə, qədim körpülərin memarlığından, gözəlliyindən uzaqdı, amma tikintidə yaxşıca əllərindən tuturdu. Köhnə körpülərdən maşın keçmirdi, avadanlıq, get-gəl bu yenilərlə görülürdü. Geniş, möhkəmdi. Burada, Arazbasarda da bir neçə kənd yeni yaranacaq dənizin altıda qalasıydı.

Tikinti ərazisində bir təpə vardı. Diri dağın, o tay dağların önündə bu təpə xırdaca görünsə də, Göyən düzənliyindən ötrü yüksəklikdi. Təpənin üstündə bir tək ev vardı. Tikinti tresti orada yerləşirdi. Müəllim trestin başçısı ilə oraya çıxdı. Təpə üstəndə Diri dağ, o tay-bu tay torpaqlar açıq görünür, ətrafın mənzərəsi açılırdı. Bütün bu aranı alası dənizin hüdudlarını hələ dəniz yoxkən, buradan yozmaq, göz önünə gətirmək olurdu. Kişi trest rəisinə üz tutub, ona söylədi: “Tarixi bir iş başlamısınız. Mən istərdim yaranacaq Araz dənizinin sahilində, bax, həmin cə təpənin üstə evim olsun, orada yaşayım. İnşallah, elektrik stansiyasını tikib başa gətirəndən sonra təpə üstündə qalan evi satarsınız mənə.

Trest rəisi müəllimin istəyini bəyəndi və oradaca ona “hə” verdi...

Erməni hücumları başladı, Qarabağın bir çox yerləri təkə, Arazbar da həmlə, işğal qeyli - qalına tuş gəldi. Ermənilər İranla ortağ tikdiyimiz stansiyanın özülünü, körpüləri atəşə tutdular. Daha sonrakı hücumlarda Arazqırağını tutan yağılar Araz üstə yarımçıq qalmış stansiyaya da yiyələndilər. İşğal edildi ora. Araz üstə təpədəki ev keçdi ermənilərin ixtiyarına. Təkcə bu balaca evmi? Arazbarı işğal etdikdən sonra ermənilər İranla danışdılar və Azərbaycanla Azərbaycan torpağında tikilən böyük elektrik stansiyasını İran indi Ermənistanla tikməyə, birgə inşa edib, başa gətirməyə qol qoydu. Bu da olsun müsəlmanlığın təəssübünü çəkən İranın qardaş dediyi Azərbaycanla həmrəyliyi!

Beləliklə, müəllimin Diri dağ, Araz üstə ev arzusu da gözündə qaldı...

Kişi müharibədən çəkinmədiyini, ermənilərin heç nəyə nail ola bilməyəcəyini çoxlarına qandırсын deyə, həm də əhalini, el-obanı inama gətirmək, şəkk-şübhədən qurtarmaqdan ötrü doğma yurdda evinin özülünü qoydu.

İllərdən bəri hənirsiz qalmış yurdda iş başladı, ilk maşınlar oraya yol aldı. Kişinin yerinə tikinti avadanlığı daşınmağa başlandı.

“Müəllim tikməyə başlayıb!”—bircə bu söz kişini qanadlandırıb iyirmi illik nəhsdən çıxardı. Kişi bu yerdə azı yüz kərə yüz ev tikib sökmüşdü. İş nağıldan, gumandan qurtulub, gerçəkləşdi.

Bu yerdə daş mədəni-karyer yoxdu, birini açmaqda idilər, amma güclü işləmirdi. Ev tikənlər başlıcası Veysəllidə qayaları omunalla partladır, qaya parçalarını daşayıb, dərdivar qoyurdular. Bir də çaylaq daşı vardı. Şəhərin başından girib ayağından çıxan çaylaqla yaz-payız sellər çağlayıb gəlirdi. Ziyaratdan baş alıb, enişlərə gurlayan sel sovuşandan sonra yataqda xeyli daş-qaya qalırdı. Qum-çinqil çaylağın arasına dolurdu. Gur sellər yuxarılardan qabağına qatıb, çaxnaşdıra-çaxnaşdıra gətirdiyi qaya parçalarını, daşları burada buraxırdı. Bəzən bağ-bostana, əkin-biçinə ziyan da vuran sel bu işiylə qüdrətli bir qurucu olaraq, elin əlindən tutur, alqış da qazanırdı.

Özünüboşaldan iri təhnəli yük maşınları kuzovunu “çaylaq daşı,” ondan savayı həm də partladıb, qoparılmış Veysəlli qayaları ilə doldurub, müəllimin yurduna daşımağa başladığıda, daha kimsənin, eləcə də kişinin özünün heç bir şübhəsi qalmadı, o, ev tikir, özül qoyur...

Bu daşlar sel çaxnaşmasında çox toqquşub, vuruşub çırpılıblar. Qoy, bu kişinin yurdunda, onun hörgüsündə dincəlsinlər.

İş üstündə kişi özü, övrəti idi, oğlanları, qızı da gəlmişdilər, həm də yayı doğma yurdda istirahət etsinlər. Hər gün hər biri öz evlərinin tikintisinə baş çəkir, bir işə yarınmaq istəyirdilər.

Bacısıgillə daha yaxındılar, bir ev araları vardı. Bacısı hərdən qardaşı evində çalışan fəhlələrə yemək, çay-çörək gətirirdi. Qonşular hamısı müəllimin evinin tikilməyilə maraqlanırdılar. Belə bir insanla qonşu olacaqlarına məmnundular, başucalığıydı. Tikinti işindən bu kişidən yüz kərə səriştəli dostu başa saldı ki, divarlar yerli daşdan olsun. Çaylaq daşı doğrudan da möhkəm, dözümlüdür. Sən istədiyini təkli. Amma divarların tillərini, qənşər yerləri kəsmə, mədən daşıyla hördür. Kobud görünməsin.

Elə də hördülər, qaldırdılar divarları.

Üç otaq altda, üç üstə. Alt bir qədər alçaqdı, gərək başını əyib içəri girəydin.

Hər daş qoyulduqca, divarlar qalxdıqca kişinin içində eşikdəkinə uyar bir tikinti gedir, bundan o, daş ağırlığı yox, qanad yüngüllüyü duyur, uçmaq istəyirdi.

Ən vacibi taxtapuşdu. Dəmir işi çətindi. Çətin tapılır, satışda az olurdu. İttihamçı yox, bu yerdə daha çox qurucu kimi tanınmış, kişiyə onun evini tikilişində daha mərhəmləmiş prokuror dəmirin tapılmasında ona köməklik göstərdi. Pulu, əlbəttə, taxtapuş yiyəsindən

olmaqla. Onsuz da kişi, birinci daş qoyulandan qət etmişdi: Bu yurd halallıqla özüllənməli, başa gətirilməlidir...

Kişinin dünyada ən çox xoşuna gələn şəhər Parisdi. Oranı Avropanın, dünyanın baş şəhəri, paytaxtı sanırdı. Bu şəhərin baş küçəsi “Yelisey çölləri”ydi. “Zəfər tağı”nadək uzanan küçə bütün səkkiz-doqquz mərtəbə evlərdi. Elə zərif, yüngül görünürdü bu evlər, elə bil daşdan yox, minadan, sədəfdən tikilmişdi. Bizimki təkiri, kobud balkonlar yoxdu orada, eyvanları evlərin yaxasına elə bil qara tirmədən hörmüşdülər. Üstü çox da hündür olmayan taxtapuşdu. Taxtapuşlarda pəncərə—gözlər sezilirdi. Oraya “monsard” deyirdi fransızlar, damlarda da yaşayırdılar.

Kişi ustanı başa salmışdı: onun evinin taxtapuşu yaşamağa yararlı tikilməlidir. “Mən orada çalışacağam. Ora mənim iş otağım, kitabxanam olacaq. Elə qur ki, taxtapuş işıqlı, rahat olsun”.

Taxtapuş mülkün yaraşığıdır. Kişini kişiye papaq bənzədir, qeyrət timsalıdır. Evi də taxtapuş möhtəşəm göstərir. Taxtapuşlara keçmişdə göyərçin, quş şəkli də kəsdirib qoyurdular. Kişinin də könlündən keçmişdi ki, bəlkə, o da eləcə həmin bu ağ dəmirdən bir qəşəng quş düzəltdirib, qondursun oraya. Bu, gözqaytarmaq üçündü, rəmzdə. Ara-sıra rayon mərkəzini raket atəşinə tutan ermənilər axır vaxtlar havadan atəşləri artırmışdılar.

Həmincə qrad gurultusu altında usta Mədədin dəmir mıxlayan çəkici bir həftə danqıldadı. Qradın dəyməyindən artıq, qopardığı viyılı, sədə, vahimə törədir. Deyirsən budur, bu an düşəcəkdir evin üstünə, bizim başımıza. Bu gurultu altında dəmir vuran ustanın çəkicinin qopardığı səslər təsəlli, toxdaqlıq gətirirdi.

Ev yiyəsinin istəyincə “monsard” tikən usta bir gün şəhərə son mərmə düşəndə, son çəkici vurub endi yeni tikilən evin həyatına.

Evin taxtapuşu güzgü təkiri şövq verirdi.

Ermənilərin nişangahda saxladığı internat məktəb—hərbi qərargah kişinin başa gətirməkdə olduğu yurda yaxın olsa da, erməni raketçiləri kişinin tikintisini vurmur, başa gəlməmiş hədəfi yox, onun bəlkə bütövləşməyini güdürdülər, onda dağıtınsınlar.

Sakitlikdi, iki-üç yerdə dağıntı törədəndən sonra ermənilər qrad atəşinə ara vermiş, şəhər səngimışdi.

Kişinin qulaqlarında hələ də cingildəyən raket atəşi, yoxsa yeni evin üstünə dəmir döşəyən çəkicdən qopan sədə idi?

Təhlükə bütün sovuşmasa da, kişi aşağıdan, həyətdən bir xeyli taxtapuşa baxıb, dedi: “Çıxaq görək, bizim “monsard” nə kökdədir”.

Usta tezəcə yığışib getmişdi. Kişidən özgə həndəvərdə kimsə yoxdu. Raket atəşi başlayandan hamı, hər kəs çəkilməşdi örtülü yerə, daldanacağa.

Başə gəlməkdə olan alt-üst evdə aşığıdan yuxarı, birdən ikinci qata çıxmaq çətin işdi. Pilləkan yarımçıqdı, onu alt qatın hörgüsünə qoymuşdular, üst qata çatmamışdı. Oradan yuxarı həyətdəki köhnə ağac nərdivanı uzatmışdılar.

İndi onun “monsard”ı görmək istəyi nərdivanlı daş pilləkəni qalxmaq çətinliyini üstələdi. Qalxdı, keçdi üst qata. Açıq eyvanda nərdivanı dik qoyub, dirədi taxtapuşa, giriş bacasına. Nərdivanla qalxıb əllərini uzatdı taxtapuşun döşəməsinə, girişin yanlarına. Əl qoyub, ağırlığını salmaqla taxtapuşun döşəməsi tərpendi, yatdı aşığı. Kişi usta Məddədin qoyduğı girişdən çətinliklə keçdi. O, elə də yoğun deyildi, bu baca ona darlıq etsin. Arıqdi, bununla belə taxtapuşun girişindən sürtünərək keçdi, az qaldı dərisi soyulsun.

Qalxdı, dayandı giriş üstə. İçəri torandı, ustanın qoyduğı baca-pəncərə xırda idi, oradan işıq düşmürdü. Əl atıb yapışdı yaxındakı dayaqdan. Dayaq, əlin toxunmağı ilə əsdi. Daha sonra o biri dayağa toxundu. O da mafraq, boşdu, bərkə salsa qopacaqdı...

Kişi başladı taxtapuşun içini gəzməyə. Nə isə başına toxundu. Dikəlmək istəyəndə elə bil tərəsini deşdilər. Usta dəmiri talvara bərkitməkdən ötrü vurduğı mismarın heç birinin ucunu qatlamamışdı. Özünü unudub, arxayınca dikəlsən, iri mıxların neştər təki şiş ucu başına batacaqdı.

Burada nəinki iş otağı düzəldib çalışmaq olardı, adamın olan-qalan həvəsi də sönər, qalardı can hayına.

Ermənilərin atdığı raketlər evdən xeyli aralı düşmüş, deyəsən taxtapuş vuran ustaya mənə olmaq istəməmişdilər. Heç dəyməsin, raket yaxından ötsə, mafraq taxtapuşu uçurardı.

Burada hər şey ev yiyəsinin istəyi əksinə başə gətirilmişdi.

Kişi adlı-sanlı ustanı ürəyindəsə qınamadı, söymədi. Onu qrad ulartısı, raket zərbələri tənitişmiş, karıxdırmışdı...

Kişi “monsard” diləyindən əl üzüb, yönəldi çıxsın, düşsün.

Endi kişi, bu dəfə ağac nərdivanı ayaq altına qoymadı. Hoppandı daş pilləkənin başına.

“Allah köməyin olsun, Məddəd! Bəs adam adamın istəyini belə gözündə qoyar?!”

Keçib əyləşdi ustaların düzəltdiyi iş masasının yanında, kör-kötük üstə. Ayırd etmək istəyirdi: taxtapuşun bu kökə düşməyi ermənilərin top-raket atəşindənmi, yoxsa ustanın başarıqsızlığındandı?

Oturub eşikdə düşünürdü: “Monsard səhvini düzəltmək olardımı?”

Bacısı gəldi, gördü qardaşının qanı qaradır. Onun son bombardmanın vurduğu ziyandan sorağı vardı. Allah eləməmiş, qardaşının yenicə başa gəlməkdə olan mülkünə xətər yetməmişdi? Şəhərdə kimə nə olub, kim yaralanıb, hara yanıb, uçub, bunları bilirdi bacısı.

Həyatə xeyli xəzəl tökülmüş, bildirki bu ilkinə qarışmışdı. Bacısı yaxındaca gəzinir, ayağının—çəkməsinin ucu ilə xəzəl eşir, əyilir, nə isə götürürdü quru yarpaqların altından. Sonda yaxınlaşıb, ovcunda saxladığı iki qozu, qabıqdan çıxmış çıbrıq cövüzü əldəqayıрма masanın qırağına qoydu. Həyatdəki qoz ağacları çırpılmışdı, onları kim çırpır, barınırdı. Bilmirdi kişi. Həyatın bir açarını bacısına vermişdi Bakıya gedəndə. Hətta qozlar çırpılmış olsa da, həyatə töküləni, xəzəl altında gizlənilib qalanı vardı. Bacısı axtarır, tapır, yurd yiyəsinə onun öz bağçasından baxış verirdi...

—Əşi, ondan ötrü qanını qaraltma! Nə var ustanın əlində, düzəldərlər! —deyib toxdaqıq verdi.

Kişi baxdı bacısının ona verdiyi cövüzə, girdə cövüz göy qabıq-cıbrıqdan çıxmışdı. Kişi başqa bir dostu, psixoloq alimin axır görüşlərində dediyini xatırladı: “Qoza diqqət edin! Eynilə insan beyninə bənzəyir. Cövüzdəki qırıqlar beynin qabığındakı qırıqları andırır. Cövüz kəllə modelidir!”

Evin üst yanından məhləarası yolla bir dəstə qız ötürdü. Qardaşının qızlara baxdığını görüb, bacısı bildirdi:

—Bunlar mənim qızlarımdır!...

—Necə yəni?

—Görməmişən Xalça Birliyini? Burada, sənincə yaxınlığındadır. Çoxu kənddən gəlir. Balyand, Qaracallı, Süleymanlı qızlarıdır. Gəlib burada xalça toxuyurdular. Səhər işə gələndə, axşam işdən gedəndə burdan ötürlər. Sən indiyədək onları görməmişən?

Kişinin xalçaya, xalça işinə böyük həvəsi, marağı vardı. Bunu bacısı bilirdi. Buradaca kişi bacısından soruşdu:

—Mənim aşağıda, Şükürbəylidə məktəb direktoru işlədiyim yadımdadırmı?

—Niyə yadımda deyil. Dünən-sırağagün deyildimi?

—Hə, bax onda, mənimlə tanış olan ferma müdirindən xahiş etmişdim havaxt Gəyənə getsə, bir kərə məni də aparsın. Gəyən bizim yerin qədim yurdlarındandı. Bütün el-obanın, kolxoz-sovxozun heyvanı orada qışlayırdı. Eşitmişdim, görməmişdim. Məni qədim babalarımızın yaşam tərzini saxlayan bir yerin, ulu bir məskənin indisi çəkir, cəlb edirdi.

Bir səhər ferma müdirinin maşını dayandı məktəbin həyətinə, ferma müdiri özü gəlmişdi. Söylədi: getmək istəyirdin Gəyənə. Gedirsənsə, gedək!

Qoşuldum ona, yola düşdük. Otuz kilometrə qədər yoldu. Diri dağdan başlayıb, Topçaqdan keçib, Zəngilan, Qubadlı ərazisindən geniş örüslər, otlaqlar, yataqlardır. Bir xeyli gedəndən sonra o, maşını bir yerdə saxladı. Düşdük. Örüslər, yovşanlıqdı. Nə bir insan, çoban-çoluq gözə dəyirdi, nə qoyun-quzu. Ferma müdiri qabağa düşüb gedirdi, danışırdı, mən də onun ardınca...

Bu sayaq xeyli getdik. Nə mən soruşdum, nə o dilləndi. Bir də gördüm ferma müdiri məndən irəlində getdiyi halda, birdən-birə yox oldu. Qaldım tək. Getdim bir az qabağa. onun itdiyi yerdə gördüm ayaq altından bir lağım açıldı. Torpaq pillələrlə endim mən də.

Elə bil yeraltı dünyaya düşdük... Bir də gördüm, bu zülmət içindən sanki günəş doğdu. Gözlərim qamaşdı, al-yaşıl rənglər parladı...

Demə, ferma müdiri bir qazmaya gətiribmiş məni. Bura bizim əcdadımızın yaşadığı yeraltı binəymiş. İş bunda idi ki, içəridə işıq yanırıdı, yanmırdı bilmirəm, amma yerin altı üstən işıqlı, guşaddı. Qazmada hana qurulmuşdu. Hana arxasında bir qız əyləşmişdi. Misilsiz bir tərəkəmə gözəli. Qaranlıq daxmaya onun çöhrəsindən işıq düşürdü. Qızın qarşısındakı hanada başa çatmaqda olan bir “Üç gül” gəbə idi. Hanadan asılmış əlvən yuvaqlar, gəbədəki güllər, naxışlarla bu qız elə uyuşmuşdu, onları ayırmaq çətindi... O, bizim gəlişimizdən soraq tutmuşdumu? Bütün diqqəti qarşısında əyləşdiyi hanada, xalçanın gölündə-gülündə idi...

Gəyəndə gördüyümü uzun müddət unuda bilmədim. Orada, Bakıda da dönə-dönə gözümün önünə gəlir, könlümdən bir istək keçirdi. Büsbütün təbii olan bu qızla... adam evlənə idi...

Müəllimin xalça barədə sonrakı söhbəti Xalça Birliyinin müdiriylə oldu. O da məhlədə, görünür, hər gün müəllimin evinin böyründən keçib gedirdi. Qanacaqılı oğlandı, müəllimlə qarşılaşanda ayaq saxlayır, salam verirdi. O da, xalçaçı qızlar da müəllimin illərdən bəri boş qalmış yurdunda başlamış quruculuğa sevinirdilər.

Mirzəcanlı zəmilərində biçin başlamışdı. Qurban təpəsi, dəmyədə kombaynlar nərildəməkdə idi.

Müəllim üz tutub getdi kolxoz idarəsinə. Bacısının müdir olduğu rayon toxumçuluq şöbəsi orada, kolxoz idarəsiylə bir evdə yerləşirdi.

Biçilmiş taxıl “KamAZ” larla daşınır, gətirib tökülürdü kolxoz idarəsinin qabağındakı meydançaya.

Kişi girdi torpaq döşəmli dəhlizə. Solda, şotur qapı üstündə “Toxumçuluq idarəsi” yazılmışdı. Kişi bacısının əl xəttini tanıdı. Yönəldi oraya, qapını açıb girdi. Birotəqlı yoxsul idarədə başçı yerində əyləşmiş, oturub düşünən, kimlərisə, toxumluq gətirənlərimi gözləyən bacısı—müdir yerlə-göycə sevindi. Cəld qalxıb onu qarşıladı. Bütün başqa fikri-zikri də yox oldu.

Otaqda bir termostat, bir neçə bitki cücərmiş qutu, köhnə dolab, xırda-böyük çəki, tərəzilərdi. Bir də nimdaş şifoner vardı, qabağında boyaboy, novrağı çoxdan sovuşmuş güzgü. Bacısı da elə bir qardaşla yanaşı, onun gözüylə öz iş yerinə göz gəzdirdi və gileyləndi:

—Toxum bütün əkinin canıdır. Məhsuldarlığın əsası toxumla qoyulur. Saf, yaxşı toxum olsa, istənilən məhsulu götürə bilərsən. Bizimkilər toxumçuluğa lazımi qayğı göstərmir, diqqət yetirmirlər. Bizim icazəmiz olmadan, biz baxmadan bir kənd, bircə təsərrüfat torpağa bircə dən səpməməlidir. Dirrikdən, bostandan tutmuş taxılədək. Amma kimdir ona baxan! Nə gəldi, necə gəldi səpirlər. Ona görə də xəstəlik düşür, məhsuldarlıq aşağı enir. Ermənilərin ümumi anbarından götürülmüş taxıl bizim toxumluqdan təmiz olur...

Qardaş döşəmə taxtaları enib-qalxan kiçik otaqda gəzir, toxumçuluq idarəsinin halı, işiylə tanış olurdu. Onu şifonerin içərisi cəlb edirdi. Şiri tökülmüş iri güzgüdən arxada, içəridə bir xeyli geyim asılmışdı. Hamısı da qız-gəlin üst geyimiydi. Kişi heyrtləndi. Bunlar doğrudanmı bacısının əyin-başıydı. O, niyə evi buradaca olduğu, yaxında yaşadığı halda libasını idarədə saxlayır, sınıq-sınıq şifonerdən asırdı? Bacı, qardaşın nəyə baxdığını görüb, anlatdı:

—Hamısı xalçaçılıqda işləyən qızların geyimidir. Onlar hər gün iki kərə buraya, idarəyə, mənim otağıma gəlir, burada həmin o şotur güzgünün qabağında soyunub, iş paltarlarını geyinirlər. İşdən çıxanda da eşik libasını geyirlər. Bu mağmın güzgünün qabağında onlara tamaşa edəsən. Necə bəzənib düzənir, özlərinə tumar verir, sığallanırlar. Cavandırlar də!.. Bilirəm, sən gəbəni çox sevirən. Niyə oraya, xalçaçılığa getmirsən? Get, onların işinə bax. Sevinərlər. Sex müdiri bir qanacaqlı oğlandır...

—Nədən çəkinirsən? —az qalmışdı desin “Cavan da döyülsən, şübhələnərlər.” —Get, gir içəri, salam ver, tanış ol! Bəlkə bir köməyin dəyəər. Maaşları çox aşağıdır...

Xalça Birliyinin bəri başdan ikilaylı, böyük qapısı vardı, bir qədər aralı saxlanmışdı. Kişi açıq qapıdan girməyi özünə sığıdırmayıb, istədi qızlardan biri ona qapı açsın. Bu, olmadı. Kişi aralı qapını bir qədər geniş açıb, girdi içəri.

Bu, böyük bir salondur, döşəməsi torpaq, divarların suvağı parça-parça qopmuşdu. Misgin mənzərəsində bir möcüzəvari aləm canlanmışdı.

Kişi Gəyəni, orada, qazmada gördüyü yeniyetmə gözəli xatırladı. Burada, bu uzunsov salonda eləncik qızdan iyirmisi əyləşmişdi. Qoşa-qoşa, tək-tək kətildə oturub hana qarşısında çalışmaqda idilər. Çeşniyə baxır, ilmə çalır, arğac keçirir, kirgidləyir, həvələyirdilər. Kimi başa çıxmaqda, xalçanı bitirməkdə, kimi də yenicə başlamışdı. Müəllimi görcək, hamısı duruxdu. Onun salamını xoşluqla, kimi səslənib həyəcanla aldı, utanıb sıxılan da oldu. Yeniyetmə xalçaçılar, müəllimə məktəbli çağlarından bir vaxt kəndlərdən gəlib, rayon mərkəzində onunla oxuyan qızları xatırladı.

Birliyin müdiri—oğlan gəldi. Kişini burada, onların iş yerində görməyinə məmnun oldu.

Kişi iki yandan qurulmuş hanaların arasıyla gəzinir, söyləyirdi:

—Xalçaçılıq bizim çox qədim sənətimizdir! —ucadan deyirdi qızlar da eşitsinlər.

—...Xalça bizim məişətimizdə, yaşayışımızda əvəzsiz yer tutur. Dünyada xalça sənətinin ən mahir bilicisi Lətif Kərimovdur. O, rəhmətə getdi. Xalça barədə sanballı, gözəl bir kitab yazıb... Lətif müəllimlə mən tanışdım. Deyim ki, o, Qalalı məhləsində bizim yaxın qonşumuz Füzə xalanın doğmaca qardaşdır! Füzə xalanın uşaqlarının dilindən “Lətif dayı” adı düşmüşdü. Mən onunla bir hüsr yerində tanış olmuşdum, şəxsən...

Ermənilər bizim bir çox variantımız tək, xalçalarımıza da yiyələnmək istəmişdilər. Onları Lətif dayı susdurdu. Xalçanın hansı xalqın olduğunu göstərən əlamət—nişanə olur. Xalçaçı dilində belə naxışlara “baf” deyirlər. Göstərmişdi Lətif Kərimov ermənilərə Azərbaycan xalçasının “baf” kodunu. Bəs ermənininki hansıdır? Yoxdu, ermənilər heç vaxt xalça, gəbə toxumayıblar. Bu sənəti onlar bilmir, bacarmır. Palaz, hərdən də kilim toxuyur köşələr. Bu, asandı, ona bələddilər. Xalça-gəbə əsla! Başarmazlar.

Lətif Kərimov xalçaya baxcaq, onun hansı xalqın, hansı ölkənin olduğunu, hansı dövrdə toxunduğunu oradaca ayırd edir, bilirdi. Hüsr yerində o, mənə söylədi. Onu xarici ölkələrə xalça sənətinə həsr olunmuş yığıncaqlara, məclislərə çağırırmışlar. Gedirmiş, bizim xalça sənətindən danışmış. Onun sözü mötəbərmiş. Bir kərə onu İtaliyaya çağırıblarmış. Orada, İtaliyada bir biznesmen xalça taciri ona orada, onun şirkətində qalmağı, iş təklif etmişdi, çox yüksək haqla. “Mənim işim nə olacaq?”-soruşmuşdu Lətif müəllim. Xalça biznesmeni ona bildirmişdi: “Mən dünyanın xalça bazarlarını gəzəcəm. Sən də mənimlə olacaqsan. Sərgilərdə, bazarlarda, xalça şirkətlərində baxacayıq mala,

xalçaya. Sən də baxacaqsan. Hansı dəyərli, qiymətli olsa, oradaca mənə bildirəcəksən... Bu olacaq sənin işin!”

Xalçaçılıq böyük elm sayılır. Bir xalça qırığı ilə ölkənin, millətin tarixini öyrənir, sənətin sirrini açır.

Bu söhbət onunla bitdi ki, kişi sonda bildirdi: “Lətif Kərimovun” Azərbaycan xalçası” kitabında bizim Cəbrayıl xalçasına geniş yer ayrılmışdır!”

Buradaca kişi, az qalmışdı rayonda eşitdiyi bir sözə də qayıtsın. O da bu idi ki, rayon daxili işlər şöbəsinin rəisi “omon” komandiri buradan başqa yerə dəyişilərkən, danışdırlar iki farmaş xalça aparıb. Guya, onu bir vaxt tutduğumuz erməni kəndlərindən talayıbmışlar.

Söylədi kişi:

—Ermənilərdə əgər xalça varsa, olubsa, onu, şübhəsiz, azərbaycanlılardan almışlar. Ya da İrandan əldə ediblər.—“Omon” rəisinin apardığı gəbə - xalı kim bilir, hansı qana başa gəlmişdi.

Kişi əsla söyləmək istəmədiyini dilə gətirdi:

—On səkkiz-iyirminci il, erməni-müsəlmən davasında, burada, bizim Cəbrayıl da möhkəm toqquşmalar olub, iki millət arasında. Ermənilər bizimkilərin xalçaya olan marağını bilir, çıxarıb bir neçə xalça, gəbə sərribmişlər eşikdən, eyvandan. Mirzəcanlıdan iki kişi bundan xəbər tutub, gecəyəkən gediblər xalçaları götürsünlər. Oradaca xalça arxasında gizləniş, busan erməni hər ikisini güllə ilə vurub, öldürmüşdü...

Bu əhvalatı müəllimə uşaqkən anası söyləmiş, xalça oğurluğuna gedən hər iki adamın adını da demişdi...

Kişi onların adını çəkməyib susdu.

Xalça barədə söhbətdən sonra kişi qızların dolanışığı, aylığı, aldıklarıyla maraqlandı. Eşidib bildirdi: “Azdır. Çox azdır!”

— Sizin toxuduğunuz xalçalar xaricə, əcnəbi ölkələrə gedir, orada satılır. Valyutaya! Gəlirin bir qismini bu qızlara versələr, daha ürəkdən toxuyarlar... Mən bu işlə maraqlanacam. Çalışacam qayğıyla yanaşsınlar qızların əməyinə.

Xalça Birliyinin rəisi söylədi:

— Bizim qaldığımız, işlədiyimiz yer Mirzəcanlı kolxozununur. Vaxtilə onların anbarı olub... Bizə söz veriblər. Yeddi illik məktəbə təzə bina tikiblər, oraya köçəcəyə. Söz veriblər onların binasını versinlər bizim sexə. Xahiş edirəm, Siz də bu işə kömək edin.

Kişi söz verdi - Xalçaçılıq Birliyinin yeni evə köçməyindən ötrü əlindən gələni əsirgəməyəcəyə.

Ertəsi gün kişi əzəlcə öz həyatına baş çəkdi. Kommunal idarədən suçular gəlmişdi. Onun həyatına su çəkəcəkdilər. Sonra kişi yönəldi kolxoz idarəsi səmtə.

Qurban tərəsində taxıl biçilir, iri yük maşınları onu daşıyır, gətirib tökürdülər kolxoz idarəsinin qarşısındakı meydançaya. Dəmyə buğdası gün-gündən eşikdəcə tərələnirdi. Bəs əgər bir yağış yağsa, leysan töksə, bu nar dənəsi buğdanın axırı necə olacaqdı... Elin çörəyi, bərəkəti...

Moskvadan gəlirdi, qatarla. Əksərən, bu yolu təyyarə ilə uçduğundan, yerüstü məskənləri, rus şəhər, kəndlərini yaxşı görə bilməmişdi. İstərdi rusların yaşayış yerlərini, meşələri, çölləri, dəmir yol dayanacaqlarını yaxından görüb tamaşa etsin.

Moskvadan xeyli aralanmışdılar. Qatarda, dəhlizin açıq pəncərəsindən keçib getdikləri yerlərə baxırdı. Tulada dayandı qatar. Kişi adını uşaqlıqdan bildiyi, türk sözünün oraya necə gəlib çıxdığına heyrətlənib, şəhərə, onun həndəvərinə baxmaqda idi. Vağzaldan bir qədər arxada bir dağ ucalırdı. Kişini təəccübləndirən o deyildi, çölləri, meşələri daha artıq olan Rusiyada, Moskva yaxınlığında dağ görmüşdü. Yox, onu çaşdıran bu dağın rəngiydi. Qapqara, elə bil qır tığı, qurum tərəsiydi. Kişi bu rəngdə, bu boyada dağ görməmişdi. Həm də bu dağ Misir ehramını xatırladırdı o quruluşda, üçbucaq təkiydi.

Kişi baxır yaxında bir kəs bulunmurdu ondan soruşsun, bu, nə dağdır. Bəlkə daş kömür, torf yığınydı...

Elektrovoz səslənib tərəndi. Bunun burada səslənməyi, tərənəməyilə yaxınlıqda ucalan dağ da tərəndi. Dağın köksü eşildi. Kişi güman etdi orada heç nə tərənəmir, adətən qatarda, vaqonda, hətta maşında gedərkən sən tərənəirsən, elə görünür yer də sənənlə tərənəir, sənə qoşulub gedir. Kişi gözünü qara dağdan çəkmədi. Dağın döşü daha artıq eşildi, elə bil qaynadı, bütünlükdə söküldü dağ və qanadlanmağa başladı. Qapqara dağın sinəsi-döşü qızılı-sarıya çaldı...

Demə, ora dağ yox... buğda tığıymış. Biçilmiş buğdanı vağzal yaxınlığındakı meydana töküüb, qalamışdılar. Taxıl yığını qapqara qarğalar bürüyübmiş, dənəyir, yeyirmişlər... Kişi bircə onu düşündü: "İlahi! Bir ölkədə bunca qarğa olar?"

İndi budur, dağ ucalıqda olmasa da, Mirzəcanlı kolxozunun taxılı da çölə tökülüb tərələnirdi.

Taxılın yanında, kolxoz idarəsinin qabağında bir neçə kişi dayanıb götür-qoy edir, öcəşirdilər, Taxılçılıq briqadiri, anbardar, sədrin özü. Xalça Birliyinin başçısı da onların arasında idi.

Buğda təpəsinin böyrünə bir çadır atmışdılar, yağış döşəsə, onu çəksinlər taxılın üstünə.

Müəllim yönəldi Xalça Birliyinə. Qapıdan gircək, çaşdı. Xalçaçı qızlar büsbütün özgə görünüşdə idilər. Yenə əllər işləyir, ilmə çalır, girgidləyirdilər. Amma hamısının ağız-burnu yaşmaqlıydı. Baş-gözlərini yaylıqla, kələğiylə bürümüşdülər. Kənd zənənləri, övrətlər yad kişidən yaşmanır, gizlənidilər. Onun anası uzaq kənddən, eşikdən yad kişi gələndə yaylığının ucunu dodaqları arasına alıb yaşmaq vururdu. Bircə ermənidən yaşmanmırdı bizim övrətlər.

Bəs cavanca, yeniyetmə qızlar günün bu günü, bu çağda kimdən yaşmanır, “gizlənidilər?” Yoxsa kişinin gəlişindəndi bu? Yox, müəllim birinci kərə deyildi buraya, qızların yanına gəlirdi. Daha yad deyil, məhrəmdi.

Arxadan nəriltili qopdu. Uğultu başladı, elə bil sel gurladı.

Kişi çönüb salonun gurultu qopan səmtinə baxdı.

“KamAZ” Qurban təpəsindən biçilmiş buğdanı gətirib indi buraya, Xalça Birliyinin yerləşdiyi, qabaqlar—keçmişdə kolxozun taxıl anbarı olmuş binanın arxasına boşaldırdı. Qaraqılçıl buğda sel tək gurlayıb axırdı. Aranı kəsməkdən ötrü bir lövhə qoymuşdular. Taxıl basıb əymişdi onu. Yükləmə maşınının gurultu ilə boşaltdığı taxıl hellənirdi evin hanaxana bölümünə, qızların üstünə. Anbarı toz-duman bürümüşdü. Taxıl ələntisi dolurdu içəri. Xalçaçı qızlar buna görə yaşmanmış, baş-gözlərini örtmüşdülər. Taxıl tozu onların ağız-burnuna dolur, boğazlarına tıxanırdı...

Doxsan ikinci ilin payızından başlayaraq, ermənilər Qarabağın cənub rayonlarına qrad, raket yağdırmağa başladılar. Bizim qrad qurğumuz Xubyarlı altında saxlanırdı. Müəllim bir kərə oraya baş çəkdi. Qrad qurğusunun başçısı fizika müəllimi idi. O, kişini inandırmağa çalışdı: “Ermənilər onları qrad atəşinə tutsalar, biz Hadrutu göz qırpımında məhv edib, Stepanakerti dağıdacayıq!”

Nə onda, nə sonralar bizim qradlar nə Hadruta, nə Xankəndi-Stepanakertə düz-əməlli atəş açə bilmədilər. Əksinə, Banazura, Daşbaşıya gedən hərbi dəstələrimizi öz təyyarələrimiz, topçularımız atəşə tutdu.

İnanılmaz işlər baş verdi. Əhalidən bütün silahları ucdantutma yığdılar. Qumbara, avtomat, nə vardisa aldılar, bircə quşatansa qoymadılar qalsın. Tanklarla, PDM-lərlə üstümüzə gələnlə amansız, alçaq yağdı önündə milləti əliyalın qoydular.

Bir gecə, zülmət qaranlıqda müəllim həndəvərdə erməni yaraqlılarının olacağına məhəl qoymayıb, gedib çıxdı Banazur kəndinə. Onda Hadrutun bu kəndi on altı erməni kəndiylə birgə bizim əlimizdə idi. Tutmuşduq oraları. O kəndlərdə Ermənistandan qovulmuş öz əhalimiz yerləşdirilmişdi. Qatı qaranlıq basmışdı kəndi. Bircə işıq, közərti sızdırdı. Müəllim güclə seçdi; arvad-uşaq, qucağı körpəli gəlinlər gecənin o vaxtı eşiyə çıxmış, durmuşdular həyətin kəndarında.

Müəllim yurd-yuvasından zorla köçürülmüş elə başçılıq edən adamla görüşdü. Cavan olsa da, görüb-götürmüş, ağsaqqal əvəzi bir insandı. O, müəllimə anlatdı: “Kənddə bircə təklülə tüfəng qalıb. Nə ki silahımız vardı, hamısını aldılar. Bizi qoydular düşmən qabağında əliboş. Erməni gəlsə, bütün el-obanı, arvad-uşağı qırıb tökəcək. Bizə ayrı kömək gərək deyil. Silah versinlər, yarağımız olsun. Qıraqdan heç bir kömək ummadan özümüz erməninin öhdəsindən gələrik!”

Bunlar, Ermənistandan çıxarılmış azərbaycanlılar, erməni xislətinə yaxşı bələddilər. Daşnak-köşələrin həmləsini dəf edər, onları cəhənnəmə göndərərkdilər. Hayıf alardılar ermənidən, bunların başına açdıqları qanlı oyunlardan yana... Onlara silah vermədilər. Olanı da yığdılar. Düşmən qabğında özümüzü özümüzü tərksilah etdik.

Gecənin qaranlığında, körpədən-böyüyə erməni kəndində məskən salmış el hər saat, hər an düşmənin cumacağına gözləyirdi.

Bu da azmış. Qarabağda yerlilərdən könüllü özünümüdafiə batalyonları yaranmışdı, hər rayonun, bölgənin belə yaraqlı dəstəsi vardı. Ermənilər nizami qoşundan artıq, könüllü dəstələrdən qorxur, çəkinirdilər. Bunlar yerliydilər, doğma torpağı daha ürəkdən sevdirdilər. Öz evlərinincə keşiyində dayanmışdılar. Ermənilər onlarla qarşılaşmaq istəməzdilər. Yol-yolağa, dağlara, keçidlərə bu sivil döyüşçülər daha yaxşı bələddilər. Erməniylə də birinci kərə deyildi üzleşirdilər. Yiyəsi, bağçası olsa, təkə Ağdam Stepanakertin öhdəsindən gələr, Hadrutu, Martuni-Ağdərəni hop götürərdi...

Belə olmadı. Könüllü özünümüdafiə dəstələri də hansı ağıllının rəyi, və bəlkə erməni fitnəsiylə yox edildi.

Onların silahını, avtomatları alıb buraxdılar özbaşına: Gedin!

Bütün bunlar o halda baş verirdi erməni hücumu gündən-günə güclənir, bütünlükdə Qarabağın, onun cənub rayonlarının, Arazbarın taleyi dolaşırdı.

Üstündən yeddi il keçsə də, bu ağılsız göstərişləri kimin verdiyi indiyidək aydınlaşmamış, satqın, xain ifşa edilməmişdi.

Bakıdan, Gəncədən Qarabağa göndərilmiş hərbi qüvvə mövqeləri tərk etməkdə, nizami ordumuz döyüş mövqelərini buraxıb çəkilməkdə idi. Şayiyələr artmışdı. Kimin yuxarılara yaxın adamı vardı, söz yayırdı: “Ermənilər iki-üç günə bura gələcək, alacaqlar rayonu”. “Özümüzünkülər veriblər. Satıblar yerimizi, torpağımızı!”

Əhali yerindən tərpənmiş, üz qoymuşdu qaçmağa, döyüş cəbhə xəttindən uzaqlaşmağa.

Daha bir iş baş verdi. Ali Baş komandan cəbhədə otuz üç batalyonu ləğv etdi. Orada, döyüş mövqelərində canlı qüvvə çatışmadığı halda, bir əsgərə də ehtiyac olduğu məqamda birdən-birə döyüşə yararlı 33 batalyonu buraxmaq, ləğv etmək ağılaşırmazdı. Guya bu batalyonlara inanmaq, bel bağlamaq olmazmış. Onlar Əlikram Hübətovun adamları, əsgərləriymiş. Halbuki bir ağıllı adam, müdrik ağsaqqal, Vətən sevgisini hər işdən üstün tutan komandir onları başa salar, qandırardı. Bir neçə azğın cəzalandırmaqla həmin batalyonları sarpıntıdan qurtarıb, döyüşə buraxmaq olardı... Əksinə, onların silahlarını alıb, özlərini də hərbi xidmətdən biryolluq qıraqlaşdırdılar, xeylisi də həbs edildi.

Qoşun çəkilib, qaçır, bizim rəhbərlik əhalini alınmaq qorxusu olan, atəş altında qalmış şəhərlərdən, kəndlərdən buraxmaq, köçürmək istəmir. Bakıdan cəbhə bölgələrinə xeyli ziyalı göndərilmişdi. Bunlar yerliydilər. Gedib öz elini başa salmalıydılar: “Qaçmasınlar. Bu gün-sabah böyük qüvvə gələcək. Düşməni qovacaq.”

Bu niyyətlə göndərilmiş yerli ziyalılar, buyruq qulları gəlib duruşdular dəmiryol dayanacağı Mahmudluda. Bircə kəsi rayondan çıxmağa qoymur, kimin əlində düyünçə, bağlama görür, oradaca saxlayır, geri göndərirdilər. Sözləri də bu olurdu: “Qaçırsan?! Torpağı, yurdu qoyub hara gedirsən? Bu gün axşam, səhər tezdən bizə yeni qüvvələr gələcək. Tanklarımız yoldadır, gəlirlər, iki-üç saata çatarlar. Düşməni qovacaq, bircə qarış torpaq verməyəcəyik onlara. Şayiyəyə uymayın, arxayınca oturun yer-yurdunuzda, ev-eşiyinizdə”.

Bir hüquq müəllimi əhalini ayırısaq dilə tutmuşdu: “Araz çayında ada var. Danışmışıq. Hamını oraya köçürəcəyik.” Guya, bu torpağın adamları bilmirdilər Arazda elə ada yoxdur, əlli min, altmış min insanı orada yeləşdirə idi.

Hökumət tapşırığını yerinə yetirən, əhalini qurtulmağa qoymayan ziyalılardan birinin evi elə oradaca, dəmir yol dayanacağı olan kənddə imiş. Günorta gedirlər onun evinə çay içsinlər, dincəlsinlər. Bu adamın evində bircə stəkan qalmayıbmış. Hər şeyini dib - döhnədən yığıdırıb köçürübmüş. Özünü də millətin başına ağıl qoyurdu: “Qaçmayın. Doğma yurdu tərk etməyin. Bizə böyük kömək gəlir Bakıdan. Yoldadırlar. Bu gecə, ya obaşdan çatacaq, düşməni geri oturdacayıq!”

Yoxsa, şəhər-kənddən üstəlik, əhalini də girov vermək istəyirmişlər yağıya. Ziyalıların bu gedişdə umacağı nə imiş? Bəlkə sövdələşmişdilər...

Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı getdi. Ağdam, Laçın ona qədər verilmişdi. Ermənilər Füzulinin Döndülər kəndi, Cəbrayıl-Dağ Tumasadək geniş bir miqyasda hücumla başlamışdılar. O günlərdə ki, müəllim Kamilin “Jiquli”sində Haramıdan keçib Cəbrayıla üz qoymuşdu. Əhmədbəyli yaxınlığında idilər. Beyləqanda icra başçısı onlara bildirdi: “Qarabağa getmək olmaz! Ermənilər Dördyolayırıcını vururlar.”

Əhali baş alıb tökülmüşdü enişə. Kimin əli nəyə çatmış, götürə bilərdi, tələsik yığış, dəhmərləmişdi qaçsın, canını qurtarsın, namusunu qorusun, anası, bacısı, körpə colma - cocuq azğın düşmən əlində qalmasın. Maşınla, atla, “KA-600” traktorla, yalın əllə özlərini vurmuşdular Araza, orada yolu kəsmişdi. Odur ki, Mərcanlı, Maralyan səmtdən kim başarırdı, çayı keçib çıxırdı o taya—İrana.

Bizim qurulu evlərimizi, avadanlığımızı, bir zaman həsədlə baxdıqları mülklərimizi sonra ermənidən satın alan o taylı qardaşlarımız ölümdən qurtulmaq, düşməndən xilas olmaqdan ötrü özünü Araza çatdırmış, suya atılmış bu taylı qaçqınlara əl tutmuş, boğulan-batan arvad-uşağı Araz sularından çıxarmışdılar.

Onda bizim hökumət, dövlət başçıları əhalini qınamağa başlamışdı: “Qoyub qaçdılar. Müqavimət göstərmədilər.” Əliyalın qalmış el tanklarla, hərbi maşınlarla cumub gələn düşməne necə müqavimət göstərə idi? Zəngilanı öyür, tərifləyirdi qəzetlər, televiziya, Başçılar Zəngilanı örnək göstərir, onların hələ də rayonu tərk etmədiklərini alqışlayırdılar.

Bu, Zəngilan əhalisinə olduqca baha başa gəldi. Onlar yubandılar. O vaxt rayonu tərk etməyə başladılar ki, Arazdan keçdilər—yollar kəsildi. Özlərini Araza atan Zəngilan əhalisindən xeylisi çay burulğanlarında boğulub, batdı... Zəngilan da getdi.

Beləliklə, erməni Qarabağın daha dörd rayonunu tutmuşdu. Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan. Başlıcası, ruslar Sovet vaxtı, ondan qabaq Nikolay hakimiyyəti, çar imperiyası ayamında dayandıqları araya, İrana köhnə, qədim sərhədə yenidən çıxıb çıxa bilməmiş, Mərcanlıdan Mığnyacan ələ keçirmişdilər. İndi Arazboyunda SSRİ dağıldıqdan sonra özünü müstəqil respublika sayan Azərbaycanın deyil, Rusiyanın qoşunu, hərbiçiləri dayanırdı. Bu, onların ümdə istəyi idi. Əldən çıxmış torpaqlar, sərhədlər geri qaytarılırdı. Bütün bu canfəşanlıqda ruslar erməni qorumaqdan, onların Qarabağa yiyələnməkdən artıq, özlərinin köhnə ərazi istəklərini yeridirdilər.

Əhalinin var-yoxu, bütün olanı qalmışdı tərk edilmiş yurdlarda. Biçilmiş tonlarla taxıl, şərab zavodları, mal-qara sürüləri, davar-qoyun, bağ-bağat keçmişdi ermənilərin əlinə. Min tonlarla barama qalmışdı məntəqələrdə, götürüb çıxıb çıxa bilməmişdilər. Bu, səliqə-səhmanla çəkilmək yox, “Asta qaçana imam qənim olsun”du.

...Hələ ermənilər gəlməmiş, bizimkilər, öz quldur dəstələrimiz başlamışdılar əhalisiz qalmış yurdlarımızı, kəndləri, obaları soyub talamağa. Bir Laçınlı quldurbaşı vardı: güləbirtli Vaqif. Onun adamları ermənidən qabaq kənd-kəsəyimizi talamaqda idi. Əhali

arasında şayiə yayır, onları kənddən çıxarırdılar: “İki saata ermənilər buradadır. Qaçın, canınızı qurtarın! Mal-mülkə satmayın namusunuzu. Ana-bacılarınıza gözünüzün qabağında sataşacaqlar. Uşaqlarınızın başını gözünüzün qabağında kəsəcəklər!”

Deyir, qorxudur əhalini kəndlərdən qaçırdılar. Sonra erməni gəlməmiş daraşırdılar yiyəsiz ev-eşiyə. Kənddə iki-üç küləş evə, ot tayasına od vurur, aralıdan göstəridilər: “Baxın! Odur, erməni kəndə girib, yandırır evləri”. Əhalini qaçaq salıb arxayınca, düşməndən qabaq soyurdular yiyəsiz sahibsiz ev-eşiyi, oba-oymağı. Örüşdə, kövşəndə çobansız qalmış sürüləri, mal-heyvanı ermənidən əzəl güləbirtli oğlunun gədələri sürüb aparırdı...

Kişi evin qabağında dayanıb, həndəvərə göz gəzdirdi. Bakıdaykən eşitmişdi: ermənilər tutduqları kənd, şəhərlərdə bütün dəyərli ağacları, qoz ağaclarını kəsirlər. Kişi bu əməli görməzdən görmüş kimiydi. Onun həyatında üç cövüz kəsilmişdi. Yaxşı bəs yemişan, qarella, itburnu-həmərsün, dağdağanı ermənilər nə niyyətlə kəsmişdilər? Yoxsa, ağaclar ayaq açmış, baş götürüb qaçmış, insanların ardınca getmişdilər?

Kişi başqa gumana da gəldi. Rayon mərkəzi dinckən, qrad atəşi başlamazdan, dostu icrakom köməkçisi onun həyatına gəlmiş, evə baxmış, bitkilərə göz dikmişdi. Kişiyə demişdi: “Gedəndə həyatın bir açarını qoyarsınız qalar məndə. Mən buranı qaydaya salacam.” O, yəqin mədəni üsulla bağça salacaq, yabanı bitkilərin əvəzinə polimed əkəcəkdə. Kişi məmnun olmuş, ondan bircə xahiş etmişdi: “Yabanı ağaclara dəymə!” Çöldə bitən ağaclardan onun xoşu gəlirdi. İndi kişinin ağına gəldi ki, bəlkə onun həyatındakı ağacları dostu kəsmişdi. Gördü yox, o, iri, qədim cövüzlərə toxunmaz, pir sayılan dağdağana, yemişana da qıymazdı. Həm də kişi yanaşır—qol-qanadı həyəti saran ağaclardan qalma qalığa baxanda, onlarda işıqla işləyən mişar izlərini seçdi.

Cövüz ağaclarını erməni mebel, parket, ev əşyaları düzəltməkdən ötrü kəsmişdi. Bakının özündə də təzə milyonlەر tikdikləri qəsrlərin qapı-pəncərəsini, pilləkəni-sürəhini, parketi cövüz ağacından düzəltdirirlər.

Ermənilər bu yolla cövüz ağaclarından qazanırlar. Bəs yemişanı, qarella, dağdağanı niyə mişarlamışdılar? Buradaca, bunu araşdırdığı yerdə sökülmiş taxtapuşdan bir səs eşitdi: “Ara, musarman! Siz hər şeyə inanırsınız. Mohumat sizi geri qoyub. Ağacları pir sayırsınız. Ağoğlan başında, Goduda daş armudların, yemişanların qol-budağı əsgü, cındırla doludur. Gələn əyin-başından cırıb, ağacın qol-budağına bağlayır. Bakıda da bu dəb düşüb. Görürsən, Yasamalda, Xutorda ağacların qol-budağına o qədər əsgü bağlayıblar, elə bil bitgilər cındır yarpaqlayıb. Bunlar da pirdir?”

Kişi Bakıda belə ağacları görmüşdü. Onlara pir sayıldığından əsgü bağlamamışdılar. Yox, bu, tamamilə başqa idi. Üst mərtəbələrdə yaşayanlar əllərinə keçəni atırdılar aşağı. Tör - töküntü, qırıq-quruq, sintetik-etilen torbalar düşürdü, ilişib ağacların qol-budağına,

asılırdı ondan. Baxırdın şəhər həyatında qaraağac, əbşirin, qovaqlar cındır pöhrələyib, kapron yarpaqlayıb...

Ermənilər cövüzlərdən savayı, başqa ağacları, dağdağan, yemişanı da kəsmişdilər, bu, ucdantutma qətl, bitki genosediydi.

Hasarları sökmüş, tor çəpərləri aparmışdılar. Kişi erməni işğalçısının sədasını eşidirdi: “Ara musarman! Sizin hayatlarınız turmadır, dustaqxanadır. O ucalıqda hasar olar? Turmanın hasarından bircə onunla fərqlənir ki, bunların üstündə şüşə qırıqları yoxdur. Sizi bir-birinizdən uca barılar, daş hasarlar ayırır, birləşə bilmirsiniz. Ata-babalarınız da hasar qoyub bağlarda. O hasarlar gilabi put daşdandı. Ona suvaq vurmurdular. Daşlar aralıydı, bitgilər, bağ-bostan nəfəs dərirədi daşların arasından gələn havadan.

Siz bütün pis əməllərinizi uca, qalın divar-hasarlar arxasında gizlədirsiniz. Biz sizi şəər işlərdən, qara əməllərdən qurtarmağa çalışmışıq. Adama boy verməyən, qala tək hündür hasarları sökmüşük... Sovet hökumətinin, kommunist dövlətinin də dəmir pərdəsi vardı. Bu pərdə bizi dünyadan ayırırdı. Axırı nə oldu? Dəmir pərdə söküldü, götürüldü. Siz yenidən daş pərdəmi çəkmək istəyirsiniz?”

Kişi həyatə göz dolandırıb, burada işğal izlərini gördükdən sonra keçdi birbaşa evin içinə. Onun tikdiyi evin alt qatı nə otaqdı, nə zirzəmi. Buraya hələ suvaq çəkilməsə də, hörgü - panel işi bitmiş, keçmişdilər üst qata.

Kişi gəlir, evin qənşərinə dolanır, alçaq, ensiz, birqat qapıdan girirdi zirzəmiyə. Burada təklənir, aləmdən ayrılmış insanın inziva halına düşürdü. Onun “monsard”la birgə evin zirzəmisinə ayrı umudu vardı. O, buranı ruhən təmizlənməkdən ötrü pak bir guşə yerində görmək istəyirdi. Oraya girəndə beyni sərinləyir, vücudu, içi ayanlaşırdı. “Monsard” yüksəklik rəmziydi, zirzəmi inanc, özül timsalı olacaqdı.

İşğaldan qabaq bir səhər gəldi həyatə. Alt qatın qapısını açıb girdi zirzəmiyə, dayandı ortada, torpaq döşəmənin üstə. Yalqızlaşdığı anda baş verəsi bir hala düşəcəyini gözlədiyi yerdə burnuna sadır iyi, gərmə qoxusu dəydi. Bütün ovqatı korlandı. Əyilib yerə baxdı. Torpaq döşməyə xeyli qığ tökülmüşdü. Burada, onun pır-ocaq sandığı guşədə qoyun olmuşdu. Kim gətirmiş, salmışdı buraya heyvanları? Çox aramalı olmadı. Oradaca yadına düşdü: yeznəgil qoyun saxlayırlar. Bunun—kişinin həyatında göyərən otları da onun qoyunları yeyir. Bu həyat illərlə yeznənin qoyunlarının örüşü, xam otlağı olmuşdu. Qığdan qoyunu tanımaq olmasa da, kişi əmindir: buraya qoyunu onun yeznəsi salıb. Yeznə boynuna aldı:

—Sənin zirzəminin qapısı var, kilidlənir. Qoyunları oraya salıb, gecə arxayın yatıram...

—Buyurun, qoyun qardaşlar, mənziliniz mübarək! Sən tərəkəməsən, qoyunla böyüyüb, boya-başa çatmışsan. Bəs, bilmirsən, qığ iyi illərlə bir yerdən çəkilmir, getmir. Bir də belə işə yol versən, qoyunlarını biryolluq görməyəcəksən!”

Çənli-çiskinli səhərdi. Yeznə ilə gəlirdilər kişinin həyatına. Yer sucuxdu, ayaq altında yağış göllənmişdi. Çən-çisəyin sıyıldığı torpaqda ayağı batmasın, bulanmasın deyə, kişi qədəmini qırağa qoydu. Elə bil ayağını yeznənin ürəyinə basdı. Kişi ufuldadı. Əyildi, qaynının ayaq basdığı yerdə bir körpə, kövrək ot cücərmişdi. Kişi onu basdalmışdı. yeznə palçıqdan çəkinmədən hər iki əlilə yerə tapıxmış zərif otları zığın içindən dikəltdi, oxşadı. Yeznə körpə otlara hayıfı gəldiyindənmi ufuldamışdı, yoxsa qoyunların yemi, bir çangə otun zay olacağına ağrınmışdı...

Üst qatda nələrin baş vediyini kişi oraya çıxılmazdan, yerdən baxanda anlamışdı. Əvvəla, beş kub taxta. Saf şam ağacından kəsilmişdi. Yeni evin döşəməsinə kişi başa-baş taxta vurduracaqdı.

Döşəmə sarıdan onunla övrəti arasında illədən bəri öcəş gedirdi. Zövcəsi döşəmə sarıdan istədiyini yeni evində gerçəkləşdirmək niyyətindəydi. Şəhərdə o, dönə-dönə kişidən rica etmişdi: “ Sən parketə şirə çəkdir. Onu saxlamaq, təmizləmək asan olur. Mastika məni zəhərləyir. Qaşıt, lak çəkdir! Bir kərə şəlpə ilə silirsən, olur qəşəng. Otaqları, mənzili də yaxşı göstərir”.

Övrət şəhərdə baş tutmayan istəyini kənddə yetirmək istəmişdi...

Kişinin Bakıda aldığı beş kub taxta düşmə oldu. Xalis şam taxtasıydı, tikinti avadanlığı onda çətin tapılırdı. Həmin taxtanı böyük oğlu Bakıda yığıb maşına gətirmişdi rayona. Burada onu qaldırmışdı üst qatdakı otağa. Taxtalar uzundu, otağın pəncərəsindən ucları çıxmışdı eşiyə, hər gələndə, hər baxanda kişinin ürəyində bir qut, taxdaqlıqdı. Bunlar onun otağına döşənəcəkdi, özü də geydirmə üsulla, parketdən əskik olmayacaq, içərini şam ətri, meşə havası bürüyəcəkdi. Yoxsa, əcərli taxtanı qamqalaq tək kəsib-doğrayıb, zay eləyir, parket düzəldib, vururlar bir-birinin böyrünə...

Həyatə yanaşanda kişi yuxarı, otağın pəncərəsinə baxmış, oradan taxtaların ucunun çıxmadığını görmüşdü. Bu, yurd yiyəsini götürülmüş taxtapuşdan artıq yandırmışdı.

Bir qədər pulları qalmışdı. Kişi ona xırda əşyalar almaq istədi. Gəldi Dəyirman dərəsindəki mağazaya. Orada Çin yastıqları vardı, üzü qanovuz, içi qaz tükü. Başını qoy bu yastığa, səni götürüb aparsın, uçursun dünyanın o başına. Kişi dörd Çin yastığı aldı. Bir termos, bir dəst də boğma stəkanla nəlbəki. Onların hamısını yığıb gətirdi evə. Bu, onun başa gəlməkdə olan yurduunun ilk avadanlığı, gözəyidinliyi...

Onlardan başqa, ikinci qatda, cövüz qanadlarının uzandığı otaqda iki torba qoymuşdu: mıx, şurup, ingilis kilidi...

Kişi, heç olmasa, o əşyaların qaldığı gumanıyla özünə toxdaqlıq verərək, yarımçıq daş pilləkənla ikinci qata çıxıb, otaqlara baş vuranda aydın oldu ki, erməni işğalçıları bircə mıx da qomayıblar qalsın. Nə varsa, gözə görünən, büsbütün silib-süpürüb aparmışdılar. Heyf səndən, gözəl termos! Kişi əhd eləmişdi, bu evdə ilk çayı həmincə termosda dəmləyib, eyvanda dostu ilə içəcəkdidi.

Allah bilir, indi harada bir harsın cılvəli termosdan oynasına çay süzürdü. Sonra da başlarını qoyub Çin yastığına, həllənəcəkdilər.

Bütün qapılar çıxarılmışdı. Üstəlik, Mingəçevirdə çalışan bir tanışın ona bağışladığı, əzəkilərin yerinə saldıracağı ikiqat pəncərələr də götürülmüşdü. Onların əvəz edəcəyi, yalınqat “yataqxana pəncərələri” də aparılmışdı.

Nə qalırdı? Heç nə. Qurmaq təki sökməyi də yaxşı başaran ermənilər hamısını yağmalamışdılar.

işinin gözləri dikildi üst qat, eyvanın tavanına. Tavana dik vurmuşdular. Çürüməsin, bərk olsun, onu əlifləyirdilər. Uşaqlar da o yay gəlmişdilər rayona. Ev tikilib başa çatacaq, hamılıqla oraya yığışib, bu yayı doğmaca yurdda mənzillərində keçirəcəkdilər. Tavana vurulmuş bir parça diki kim əlifləsin? Çox hündürdü. Bu işi kiçik oğlu öhdəsinə götürdü, hamısından əlli-qollu, boyuçatandı. Ağac nərdivanı götürüb dırmandı yuxarı, başladı dikə əlif çəkməyə. Uclar aralıydı, əli çatmırdı. Dartınır, qolunu uzadır, uclarına da fırça çəkirdi. Yerdən, həyətdən baxan anası onun yıxılacağından qorxur, oğlan hər əyləndə çağırırdı: “Yıxılırsan! Ehtiyatlı ol! Daha bəsdir! Düş aşağı! Vay-vay-vay! Bala yıxılırsan! Daha bəsdir! Düş aşağı!”

Burada yıxılmadı... Orada, doğma yurddan xeyli aralı, Kəlbəcər yaxınlığı, Murov...

Polkovniki dəfn edərkən, rayon mərkəzinə atılan qradlardan biri qonşu Tohudla onun həyəti arasına düşmüş, qaban təki burnunu torpağa soxmuş, açılmamış, partlamamışdı. Kişi gəldi öz evinə baxsın. Salamatdı. Açılmayan yox, bu yana düşmüş başqa bir raket Tohudun aynabəndinə xətər yetirmiş, onu aşırılmışdı. Elə də möhkəm olmayan aynabəndin şüşələri cilik-cilik olub döşəməyə tökülmüşdü. Tohudun gözləri şüşə cilikləri arasında xəlbirə dikilmişdi. Xəlbirdə yumurtadan yenicə çıxmış iyirmiyədək sapsarı, körpəcə cücə vardı, titrəşir, civildəşirdilər.

Tohud gözünü xəlbirə dikib deyirdi: “Allahın işinə bax! Aynabənd dağılıb, şüşələr tökülüb qırıq-qırıq olub, bu sısqaların bircəsinə də heç nə olmayıb!”

Köhnə ağac nərdivan atılıb qalmışdı üst qatın eyvanında. Heç nəyə yaramamışdı, yoxsa onu da aparardılar. Kişi nərdivanı qoydu birinci qatın divarı önündən hörülmüş yarımçıq daş pilləkənin başına. Əzəlcə nərdivanın qolları üstə yeriyyə, çatdı yarımçıq pilləkənə, oradan endi həyətə. Yanaşdı iri cövüzdən qalma kötüyə. Bir vaxt düşülmüşdü, bir ağac

gövdəsi tapsa, ondan masa, kətil düzəldəcək, qoyacaqdı həyəətə. Əldəqayıma masa çevrəsində, ağac kətillərdə əyləşib dünya işlərindən bəhs edəcəkdilər.

Əyləşdi bir parça kötüyü qalmış cövüz ağacının kəsiyində. Baxdı kəsilməmiş ağaclara, yox edilmiş taxtapuşa və tor çəpərə. Tor hasarı balyandlı kişi çəkmişdi. Müəllim payaları üzümçü sovxozdan almışdı. Üzüm bağlarında tənəkləri beton payalara bağlanmış məftillərə dırmandırırlar. Payalar əsgər kimi cərgələnib tarla boyu eninə, uzununa ağarışır. Bu payaları dustaqlar düzəldirlər. Kişi Ağdamda, dustaq düşərgəsində görmüşdü. Lehmə içində əlləşirdilər.

Bakılılar meynəni ağaca dırmandırmırlar. Onların bağlarında meynə, tənək sərilir torpağa. Qızmar qum istisində bişən şanı bal tək şirin olur.

Müəllim görmüşdü, Fransanın cənubunda. Şampan şərabının yurdu üzümlüklərdə də tənəklər ağaca, payaya dırmanmır, torpağa sərilirdi.

Torpaq daş təki bərkdi. Balyandlı usta paya yerlərini çevrələdi. Çevrələrə su tökdü, torpağı yumşaltdıqdan sonra başladı qazımağa. Səliqəli, möhkəm bir hasar çəkdi.

Alçaq tor çəpərin bu üzündən o üzü görsənir, yolla ötənlər həyətin içini görürdülər. Olsun, müəllimin gizli, yasaq işi yoxdu. Belə görsənməklə o, hər kəsi açıqlığa səsləyirdi...

Bəs ermənilər payaları necə çıxarıblar. Onları bu işə nə vadar etmişdi? Yoxsa, üzüm bağlarına göndərəcəkdilər? Köşələr yaxşı kələsər becərir, üzümdən mələş şərab çəkirdilər.

Kişinin baxışları həmincə tor hasar təki yurdun həndəvərincə dolandı, aşağı qonşu - yanğınsöndürənlə arada dayandı.

Yanğınsöndürənin də qapısındakı ağaclar, cövüz kəsilməmişdi. Qalan tək bircə, hul ağacdı.

Bu, hündür bir gər, erkək tutdu. Barı olmurdu. Görünür, onu qurdbəsləyənlər saxlamışdılar. Bol yarpağından ötrü. Qurdun ən acgöz vaxtı, son yem-xirikdə, bağlardakı toxmaçaların, çəkillərin atlas yarpağı tükənəndə bu gör kümçülərin dadına çatırdı. Ağac qocalmışdı. Gövdəsi qalın, qart qırıqlarla örtülmüş gərin köksündə bir koğuş qaralırdı...

Bir gün yanğınsöndürən, müəllimin sayasına çəkilməmiş su ilə bostan suvarmaqda ikən, müəllim yanaşdı qonşu çəpərinə. Baxdı iki həyəət arasında dayanmış gərə. Yanğınsöndürən suyu kərdiyə bağlayıb, əlində bel yanaşdı qonşuya. Müəllimin məhləyə su gətirdiyi, quraqlıqdan korluq çəkən bir bitkinin, ləklərin suvarılmağı elə savab işdi, bundan yana dil töküb, minnətdarlıq etmək artıq olardı.

Yanğınsöndürən belin ağzını-tiyəsini yerə dirəyib, gözünü qonşu ilə onun arasında ucalmış gərə dikib söylədi: "İstəyirəm, bu ağacı kəsəm!"

Qonşu, bölgədə ona düşmüş ağacın ucalığını müəllimin qısqanacağını anıb belə söylədi? Kişi dinməyib susdu. Yanğınsöndürən söylədi: “Gərin gövdəsindəki o koxuşu görürsən? Orada mən bir ilan görmüşəm. Şahmar ilandı...”

Müəllimin ilandan qorxusu yoxdu. Onun övrətininsə, heyvanlar arasında ən çox çəkiniyi, vahimələndiyi ilandı. Qardaşlarının Bilgədə, Vişnəlidəki bağlarına getmirdi, orada ilan görünmüşdü.

Yanğınsöndürən, qonşunun gərin kəsilməyinə, aradan götürülməyinə nəinki baş qoşmadığını, ilan söhbətindən sonra kişinin ortada ucalan gərə marağının artdığını anladı... Bir o qalırdı: kişi yanğınsöndürənin söylədiyini, şahmanı öz gözləriylə görsün.

Ev tikilib başa gəlməkdə, ondan sonra gər koxuşundakı şahmar görünmədi.

Qoca gər yenə yanğınsöndürən qonşu ilə kişinin həyəti arasında ucalırdı. Az-çox bütün dəyərlə ağaclar kəsilib, yox edildiyi halda, ermənilər ona dəyməmişdilər. Yeddi il işğal ərzində, qışda yanacaq tapılmayanda, onu kəsib doğrayıb qızına bilərdilər. Gər-tut ağacından, qol-qanadından yaxşı tar, kamança, dəf sağanağı düzəldirlər. Buna toxunan olmamışdı...

Kişi yanaşdı gövdəsi kəsilmiş ceviz ağacına, yenə əyləşdi kötüyün üstə. İndi onun yadına xalçaxana düşdü. Gəbəçi qızların taleyini, onların başına nə gəldiyini aradı. Qaçqın-köçkün məclisində xeyir-şər yığıncaqlarında onları soruşmuş, maraqlanmışdı.

Əsir alınan, girov götürülən qızların başına nələrin gətirildiyini, yaraqlı dığaların onlarla necə davrandığını da kişi ağına gətirirdi.

Füzulinin Arazbasar kəndləri Bəhmənli, Horadiz, Şükürbəyli yenicə alınmışdı, qaytarılmışdı özümüzə. Müəllim yollanmışdı həmin azad edilmiş kəndə. Orada “qara polkovnik” dedikləri omon komandiri ona bir əhvalat danışmışdı.

Kəndi azad edib, mövqelərini möhkəmləndiribmişlər. Üz-üzə obada ermənilərmiş. Bizimkilər onların həmləsini dayandırıb, düşməni bir xeyli geri oturtmuşdular... Bir də baxırlar, ermənilərin əlində olan kənd səmtdən, Arazdan ayrılma arxın içiyə bir ağartı gəlir üzə bəri. Əsgərlərimiz dərhal yanaşır və suyun üzüyə gələnə tutub çıxarırlar qırağa. Bu, ağ tül gəlinlik geyimində, başında fata olan yetmiş, səksən sinnində bir qarı imiş. Qarı ölməyibmiş. Huşunu gətirirlər özünə. Qarı başına gələnə söyləyir əsgərlərimizə. Bizimkilər çəkildə o, kənddən çıxa bilməyib. İlişib qalıb. Kəndi tutan ermənilər qarını götürüb gətirirlər kənd klubuna. Burada dığalar bir toy mərasimi düzəldirlər. Kəndin dükanından bir tül gəlin geyimi tapır, fata düzəldir və qarını geyindirirlər gəlin libasına. Başlayıb zurna-balabanla bir toy vururlar. Sonra qarını aparırlar qurduqları gərdək arxasına. Orada

binamus dıǵalar qarını zorlayırlar. Götürüb gətirib atırlar arxa—kanala. Ölər-öler, ölməz getsin qoy, özünükülərə söyləsin qoy ona necə toy qurublar...

Əsir götürdükləri, girov gedən qızlarımızı ermənilər hər cür alçaqlığa rəva görür, sataşır, zorlayırdılar.

Azəri qızlarını, əsir düşmüş, girov götürülmüş zənən xəylaqlarını çıxarırmışlar qənşər yerə, yalın başına, təpənin üstünə. Elə bir yerə ki, oranı bizimkilər də görürmüş, ara yaxınmış. Oradaca bizim əsgərlərimizin gözü qabağında onların bacısı, sevgilisi sayılan qızları soyundurur, başlayırmışlar ən alçaq əməllər törətməyə. Üstəlik, bizimkiləri səsləyirmişlər: “Görürsünüz! Gəlin, gəlin! Alın bunları bizim əlimizdən! Qurtarın qızlarımızı!”

Erməni yağılar Azərbaycan qızlarını xaricə, əcnəbi ölkələrə verir, bordellərə, gecə klublarına satırmışlar...

Xalçaçı qızlar Cəbrayıl da axıra qalmış sakinlərdi. Kişi eşitmişdi: onları əhaliyə qoşulub qaçmağa qoymayıblar. Xalçaxananın müdirini də saxlayıbmişlər. Tapşırırmışlar xalçaçı qızları buraxmasın köçməyə—qaçmağa. Qoy qalib işləsinlər. Əhali də onlara baxıb, toxdasın. Bir-iki saata bizim qüvvəmiz gələcək, tank, top, silahlı qüvvə. Ermənilər buraya girə bilməyəcəklər.

Kişi hadisəni belə anıdırır, gümandan gümana düşürdü. Xalça şöbəsinin müdiri oğlan başda olmaqla qalib toxuyurmuşlar. Hər an bizimkilərin gələcəyini, qızları darda qoymayacaqlarını gözləyirmişlər.

Xalçaçı qızlar aşağıdan, Arazbardan hərbi qüvvənin, öz əsgərlərimizin gələcəyini, onları qurtaracağını gözlədikləri yerdə, səs-səda yuxarıdan gəlir. Çaylaq başından, vaxtilə hərəgüllülərin gətirib darvaza qoyduqları səmtdən tanklar uğuldayır. Üstdən, Xubyarlı səmtdən irəliləyir ermənilər, Qayaburunda bizimkilərlə qarşılaşır, vuruşurlar... Ancaq onların tank, PDM, hərbi texnikası qabağında bizimkilər gücsüz olur. Ermənilər Balyand dağı səmtdən də irəliləyirlər. Süleymanlı, Qışdağı, Balyandı alırlar. Bunlar xalçaçı qızların kəndiydi.

Doxsan üçüncü il avqustun ikisi günortadan sonra erməni hərbi dəstələri Cəbrayıl girirlər. Bizimkilər başardıqlarınca vuruşa-vuruşa çəkiliblər enişə, çaylaqla Minbaşlı səmtə, oradansa Arazbara...

Şəhərə girən erməni bölüklərinin birindən, beş-altı əsgər ayrılıb cumurlar çaylağın o tayına, xalçaxanaya... Görünür, soraqları varmış, bilirmişlər harada nə var. Onlar cumurlar xalçaxanaya. Qızlar şöbənin müdiriylə qalıbmışlar neyləsinlər. Yol kəsilməmiş, ermənilər rayon mərkəzini bütüncə götürmüş—tutmuşdular. Çatırlar xalçaxanaya, başlayırlar hanalardakı xalçaları qopartmağa. İkisi-üçü hazırmış, onları götürürlər. Sonra

atılırlar qızların üstünə. Qudurmuş quduz erməni yaraqlıları buradaca, xalçaları yerə döşəyib, onun üstə qızları zorlamaq istəyirlər. Haray, qışqırtı qopur. Qızları qorumaq istəyən müdiri—oğlanı qatırlar qızlara, işgəncə verirlər...

Qoşun başçıları əvvəlcə yaxındakı internata, bizim qərargah yerləşən yerə baş vururlar. Oradan səs eşidib, qız harayını alıb, yaraqlıların bir neçə komandiri gəlir Hanaxanaya. Bəlkə, onlar da xalça əldə etməkdən yana buraya üz tutubmuşlar...

Bütün bunlar kişinin ağına gəlir, işin içindəymiş tək görürdü. Xalçaçı qızları erməni komandirlərin, qoşun başçılarının göstərişilə göndərilər Xankəndi-Stepanakertə. Orada xalça sexi açırlar. Qarabağın xalçaçı qızlarını işlədir, onlara xalça toxudurlar... Özü də, hər birinin üstünə erməni hərfləri ilə nişana qoydurur, bizim qızların toxuduqları xalçaları erməni məhsulu tək ortaya çıxarırmışlar...

Kişi həndəvərdə hənir duydu. Baxışları dikildi qoca gərin gövdəsində qaralan koğuşa.

Gərin köksündə açılmış koğuşda bir ilan başını çıxarmışdı. İlan sarı-yaşıl başını dik tutub, tanış kişinin davranışını izləyirdi.

Kişi kəsilmiş cövüzdən qalan kütük üstə qalxıb, yönəldi qoca gərə doğru.

Ermənilər bəlkə, gərin koğuşundakı əfini görmüş, ağaca toxunmaqdan çəkinmişdilər. “İlanı görəndə də lənət, görüb öldürməyəndə də!” Şər timsalı sandığımız şahmar yeddi il burada ağacın koğuşunda necə qalmışdı? İlan ulduz görməsə ölməz. Ulduz şəfəqində ölmək hər kəsə qismət olmur.

Kişi ustufca yaxınlaşmaqda, ilan başını dik saxlayıb onun gəlişini gözləməkdə.

Qaçqın yaşayanların bir ümdə istəyi vardı: “Yurdumuz azad olsun, gedək çıxacaq oraya - doğma yurda. Torpağı ovucalayıb yeyəcək, daş-çınqılı öpəcək, gözümüzün üstə qoyacaq!”

Kişi buradaca qərara gəldi: “Mən çətinca ilan çəkilməsə, onun gözlərindən öpəcəm!”

Onun çatmağına bircə addım qalmış viyılı qopdu. Gərin koğuşu boşdu. İlan yox olmuşdu.

Yurd yiyəsi geri döndü. Cövüz kütüyü üstə əyləşmədi. Başladı yabanı bitkilərdən: həmərsün payıza doğru yetişir, lalıxlayırdı. Qoparırdın budaqdan, iki bölüb, içinin qılıpını dırnağının ucu ilə qaşayıb atırdın, ətini yeyirdin. İndi həkimlər, əczaçılar bilirlər: həmərsün—itburnu çox dərdin dərmanıdır. Öpdü kəsilmiş ağacın haçasından kişinin ağına həmərsün tamı gəldi. Sonra keçdi azacıq pöhrəsi olan qarellə ağacına. Onun qaysaq bağlamış yarasını öpdü. Dağdağana yanaşdı. Polad tək bərk ağacın qalığı üstə

əyildi. Mirzəcanlı, Yarəhmədli bağlarında dağdağan ağacı çoxdu. Bərk, etibarlı ağacdı. Ocaqdı. Kişi uşaqkən çox dağdağan yemişdi. Dırmanırdı onun ən uca, əlyetməz budağına. Bircə nazik saplağından sallanırdı, qırılmırdı. Onu həvəngdə döyür, çərdəyini ətinə qatıb yeyirdilər. Kişi öpdü qədim ağacdan qalma kötüyün kudullamış kəsiyindən. Qayıdıb gəldi cövüz kötüyünün yanına. Əyilib dodaqlarını yapışdırdı ağacın kəsiyinə. Dilinin ucunda mişar izi, dəmir tamı duydu...

Müharibə yenicə bitmişdi—Böyük Vətən müharibəsi. Müəllim onda tələbə idi, universitetdə, birinci kursda... Bakının bir neçə yerində uca taxta hasar çəkilməmişdi. Orada tikinti gedirdi. İşləyən fəhlə, mühəndis almanlardı; müharibə vaxtı əsir alınmış alman əsgərləri. Bakılılar, nənələr, tələbə qızlar hasara yaxınlaşıp, əsirləri himlə çağırır, onlara çörək, xörək də verirdilər. Əsirlər utana-utana alır, oğrunca yeyirdilər. Əjdaha dönüb quzu olmuşdu.

Kişi düşünürdü: işğalçının, təcavüzkarın layiqli cəzası budur. Stalin Sovet ölkəsinin təkə dağılmış şəhərlərini, viran edilmiş qəsəbələrini deyil, cəbhədən çox-çox uzaq, döyüş, bombardman görməmiş məntəqələrini, əyaləti də alman əsirlərinə tikdirirdi...

Erməni işğalı Azərbaycana əlli milyard dollardan artıq ziyan vurub. Dağılanı, uçulanı erməni basqınçılarına, təcavüzkarlara tikdirməliyik. Necə sökmüş, talan etmişdilsə, elə də qursunlar, ödəsinlər. Bu da olsun təzminat!

Kişinin könlündən keçdi, buradan adlasın kolxoz səmtə. Baxsın görsün orada, kolxoz başçılarının əyləşdiyi, bir otağında bacısının müdir olduğu toxumçuluq idarəsinin yerləşdiyi ev nə kökdədir. Bacısı deyirdi: “Ermənilərin ümumi anbardan götürdükləri taxıl, bizim toxumluq ayırdığımızdan təmiz, yararlıdır”.

Bu sayaq, nəslə də korlamışıq. Qeyrətli insanları məhv etmişik. Sovet hökuməti onların kökünü kəsib. Qalan muzdurlardan, kolxoz quranlardan, staxanovçulardan törənmiş əsl-kökü bilinməyən haramzadalardı. Yoxsa, torpağı, ata-baba yurdunu kim verərdi düşməne.

Yəhudilər seçmə, təmiz sionist nəsillərin yaranmasından ötrü almanlara minnətdar olduqları kimi, ermənilər də, əgər baş vermişdisə, genosid üçün türkləri alqışlamalıydılar. Yeni erməni nəslə yetişmişdi. Torpaqlarımızı zəbt edən, bizi məğlubuyatə uğradan həmincə yararlı toxumdan yaranmış nəsildir.

Başçı dönə-dönə bildirir, bəyan edirdi: “O rayonlar mənə qədər verilmişdir.” “Sən hakimiyyətə keçəndə, həmin bölgələr - rayonlar bizdə idi. Sənin gəlişindən sonra getdi onlar. Adicə bir idarə, oranı təhvil götürdünmü, həmin andan nəyi varsa, ona sən cavabdehsən!”

“Biz ürəyiyumşaq millətik. – düşündü kişi - Tez unudan, tez barışanıq. Erməniyə tarix boyu çox bağışlamışıq. Böyük-böyük vilayətlər, dədə-baba məskənlərimizi, qışlaq yerlərini, yaylaqlarımızı bağışlamışıq. Səfali dağlarımız, saf sularımız, min hektarlarla münbit, məhsuldar torpaqlarımızı vermişik. Ulu, qədim yurdlarımızı erməniyə peşkəş etmişik. Bu döyüşsüz işğal Rusiyanın, Moskvanın əliylə başa gəlmişdir”. Qafqazda bir qarış yeri olmayan erməni Azərbaycan torpaqları sayasına respublika qurmuş, ərazi qazanmışdır.

“Arxalı köpək qurd basar!” Millətin taleyi ortaya gələndə onlar hamılıqca birləşirlər.

Erməni təcavüzünün başlanğıcında erməni katalikosu getmişdi İngiltərəyə. Orada bir bəyanat verib söylədi: “Bizim beş yüz milyard funt-sterlinq vəsaitimiz var. Onun hamısını qoyacayıq Qarabağın yolunda.”

Onlar elə düşünür. Bizimkilərsə Məkkə yollarında narkomanlıqla, alverlə həcc qazanırlar. Milyardlar köçürüblər bizim təzə milyonçular, biznesmənlər xarici banklara. ABŞ, Britaniya, İsveçrə banklarında bizim milyonçuların bütün ölkəni, milləti firavan saxlamağa bəs edəsi gizli yatırları var.

Kefə, eys-ışrətə xərclənir, göyə sovrulur milli gəlir. Ordunu saxlamağa vəsait verilmir, verilən də acgözlüklə mənimsənir. Əsgərləri bit basıb...

Kişinin qulağına su şırıltısı gəldi. Yaxınlaşdı evin günəbatanına. Onun həyatınə su buradan ayrılırdı. İlk dəfə su gələndə, xalçaçı qızlar işdən çıxıb, toxumçuluq şöbəsində eşik geyimlərini geyib, gəlib kişinin üst həyatindən keçirdilər. Kişinin evinin qabağında suyun adam boyunca fişqırdığını görəndə ayaq saxladılar. Gəlib əl-üzlərini təmiz, saf suda yumasalar da, həndəvərə sərinlik yayan tanrı nemətinə sevindilər.

Kişi yanaşdı krana. Yağış-yağmurdan savayı, ötən yeddi ildə bu həyatə, bitkiyə bircə içim su verən olmuşdumu? Qurd saxlayanlar toxmaçaları qıranda, yarpaqlı budaqları baltalayıb, dəhrələyib acgöz barama qurdlarına yedirəndə, şivləri vurulmuş toxmaçarlara, çəkillərə dərhal su verirdilər. Yarası, acı-ağrısı ötsün, pöhrələsin.

Məhlə yolunda bir qız göründü. Bu, səhərkən qatardan düşəndən sonra bir maşında gəldiyi ana-qızdan savayı, kişinin işğaldan qurtulmuş yurdda gördüyü ilk insandı.

Qız müəllimi görüb ayaq saxladı. Salam verdi. Bəlkə, bu da yeddi il yadların ixtiyarında qalmış torpağın üstündə ilk salamdı.

Müəllim onun salamını alıb, həyatə dəvət etdi. Qızı tanıdı. Xalça birliyində çalışanlardandı. Mirzəcanlı kolxozunun gətirib boşaltdığı taxılın sel tək çəğladığı yerə yaxın, arxada, hana arxasında əyləşəndi.

Hasarsız həyətin istənilən yerindən girə bilsə də, qız çıxarılmış qapını bələdləyib, oradan gəlirdi. Dayandı borudan fışqıran suyun yaxınlığında.

Kişi hal-əhvalat tutdu, Xalça Birliyinin başına nə gəldiyini soruşdu.

Qızın baxışları taxtapuşu sökülmüş alt-üst evin üst qatına dolandı. Pəncərələri çıxarılmış otağın önündə, eyvanın tavanına dikildi. O, köks ötürüb dedi:

—Sizin oğlunuzun başına gələni də eşitdik... Murovda şəhid olub.

Qızı qəhər boğdu, kişi dilləndi:

—O, yayda buraya gəlir, evin işinə əl tuturdu.

Qız üst qatı, eyvanın tavanını göstərdi:

—Oranı rəngləyirdi. İşdən gedəndə görmüşdük. Anası çağırırdı: “Ehtiyatlı ol, yxılırsan!” Bibisinin, sizin bacınızın toxumçuluq idarəsinə də baş çəkirdi... Bibisinə deyibmiş: “Mən xalça toxuyan qız alacam!”.

Kişi kəsik ağacların dibinə axan suya baxıb dilləndi:

—Hər şey yerini alacaq. Dağılmış şəhərlər, kəndlər yenidən qurulacaq, əzəlkindən də abad olacaq. Qaçqın-köçkün yurda qayıdacaq. Bircə şəhidlər qayıtmayacaq. Onlar biryolluq köçüblər.

Xalçaçı qız üst qatdan gözünü yığıb, müəllimlə sağollaşdı, düzəldi yola.

2000-2001

Veb direktor: Betti Bleyer

Mətni yığdı: Səkinə İsgəndərova

Veb üçün hazırladı: Ülviyyə Məmmədova

Azeri.orga qoyuldu: oktyabr, 2003-cü il